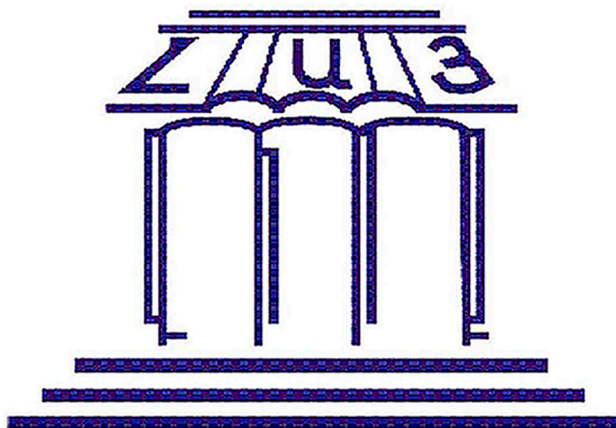

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

8

XX27

Ե. ՍՈՒՐԵՆ

ԶՂԶԱՑՈՂ
Հ Ա Յ
ԻՆՏԵԼԻԳԵՆՑԻԱՆ

«ԶԱԿԿՆԻԳԱ»

1926

3(47.925)

Ե-84

3(47.925)

Ե-84

19 AUG 2006

05 SEP 2011

Ե. ՍՈՒՐԵՆ

ԶՂԶԱՑՈՂ
ՀԱՅ ԻՆՏԵԼԻԳԵՆՑԻԱՆ

~~4740~~
403

«Զ Ա Կ Կ Ն Ի Գ Ա»

ԹԻՖԼԻՍ—1926

10 APR 2013

7422

Е. СУРЕН
КАЮЩАЯСЯ АРМЯНСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ

ՉԱԼԻՈՒԹՅԱՆԻ ՄՏՈՐՈՒՄՆԵՐԻՑ

I.

Ռուսաստանի մայրաքաղաք Բուրբուշում ներկա թվի ապ-
րիկին եմիգրանտ հայտնի Գր. Չալիուշյանը գրել է մի բրոշյուր
հետևյալ վերնագրով. —

— «Ե՞նչ եր չեմ ի՞նչ պիտի լինի մեր ուղին»:

Բրոշյուրի յերես 43-ում հեղինակը նկարագրում է հետևյալ
սրտաճմլիկ «հայրենասիրական» տեսարանը.

«Պուրբեշի յեկեղեցուն մեջ մանկակուն հանդես մը եր
Վարդանանց պատերազմի տարեդարձի առթիվ: Բեմ յեկան
յերկու փոքր մանուկներ, վոր միասին դժվար թե 20 տարի
ուենեային: Բռուցքները բարձրացնելով յերկինք, վտանները
զարնելով հատակին, մեկը կը պոռար՝ «Ոսար յերկինք, ոսար
հող» ու ասածներուն մեջ կաշխատեր դնել բուռն զգվանք,
թույն, լեզի. իսկ մեկալը — «Հայ եմ, յես հայ եմ» կը պո-
ռար ու կը խոստանար զարնել աջ ու ձախ հանուն հայրե-
նիքի ազատության: Մինչդեռ հասարակութունը կը ծա-
փահարեր և կը քաջալերեր, յես կը տրամեյի ու խոր մտած-
մունքի մեջ կարծես մեր բոլոր սխալ անցյալը կը տեսնեյի»:

Նա ցնցված է այս և նման տեսարաններից, — վորոնց այլ նը-
մուշներ եւ տալիս է իր գրքույկում, — ինչպես նաև հիասթափված
Լոզանի կոնֆերանսի արգյունքներից, վորի մասին նա արտա-
հայտվում է այսպիսի անհարգանքով. —

«Լոզանի խորհրդաժողովը մեզմե շատ շատերուն հու-
սահատեցրեց. բոլոր հայ թերթերը սկսան շանթեր արձակել
Ֆրանսայի, Անգլիայի և Իտալիայի դեմ, մերկացնելով ա-

Типогр. „Заря Востока“. Заказ № 1639. Тираж 2000.

3765-91

նոնց ստոր շահախնդրութիւնները և մենք այստէր ընկճված, կը հայհոյենք բոլոր անոնց, վորոնց ձեռքերը գեռ յերեկ կը համբուրենք, վորոնցմէ գեռ յերեկ մեր փրկութիւնը կը սպասեցինք...»:

Չալխուշյանը փորձում է իր բրոշյուրի մեջ քննութիւն տալ նաեւ յերկու կարեւոր խնդիր.—

Նախ՝ վորոնք են այն սխալները, վոր բերին գաշակցական Հայաստանը իր բնական վախճանին.

սալա՛ վորն է լինելու այսուհետեւ այն վարքագիծը, վորին պետք է հետեւն նրանք, այսինքն այն բոլոր խաղերը, վորոնք յերեկ մտածում էին Չալխուշյանի նման և դեմ են յեղել խորհրդային որինտացիային, կոմունիստական Ռուսաստանին:

Մենք այդ կարգով եւ կը ծանոթանանք Չալխուշյանի մըտքերի հետ:

Իր գրքի սկզբում Չալխուշյանը հիշեցնում է Լոգանի կոնֆերանսից չափազանց դժգոհողներին, թէ Անտանտը Լոգանում չէ, վոր լքեց հայ ժողովուրդը: Այդ լքումը կատարվել է շատ վաղուց, իսկ մենք սիրով կ'ստենք՝ միշտ և ամեն պարագային: Բայց լսենք Չալխուշյանին.—

«Մեզ լքեցին, կըսենք: Սակայն միթէ Լոգանի խորհրդաժողովին մեջն էր, վոր մեզ լքեցին: Մեզ լքեք էյին շատունց, միայն իրողութիւնը չէյինք ուզեր գիտնալ, տարված էյինք—ինչպէս միշտ—յերազմերով, հուզվերով, ինքնախաբէյությամբ»:

Զգաստ դիտողութիւն, վորից—պետք է հուսալ—հարկավոր յեղրակացութիւնները կ'անեն նրա ունկնդիրները. համենայն դեպքս ինքը Չալխուշյանը խոստանում է վոչ միայն անել, այլեւ խորհուրդ և տալիս ուրիշներին—

«Հասկնալ, վոր ուրիշ անգամ ալ նորեն չքաղենք սխալ ճամբով...»:

Չալխուշյանը կ'ամաւորական (Դենիկինի) բանակի մոտ գաշակցական կառավարութիւն ներկայացուցիչն է յեղել: Նա մտաւ հետեւ և ինչպէս ուստական, նույնպէս և հայկական հակահեղափոխութիւն Ռուստովում և Յերևանում: Ունի կատարած բազմաթիւ հարուստ գիտողութիւններ, վորոնցից առատ նմուշներ հազարդում է իր բրոշյուրում:

Դաշնակցական եմիգրացիան և այստեղի ինտելիգենտական

Թափթփուկները սիրում են իրենց անանկութիւն արդարացումը պատճառաբանել «որչեկտիվ» տվյալներով: Չալխուշյանը մի շարք փաստերով ցույց է տալիս, վոր պակաս ներգործական դեր չէ խաղացել Դաշնակցութիւն սուբյեկտիվ ապիկարութիւնը:

1920 թվի հունվարից մինչև նոյեմբեր Չալխուշյանն ապրել է Յերևանում, ուր յեկած էր ներկայացուցչական գործերով: Նա վոտք է գնում Հայաստանի մայրաքաղաքը «վառ զգացմունքներով»: Բայց Ստ. Մամիկոնյանը նրան նախազգուշացնում է.—

— «Գրիգոր, պիտի հիասթափվես...»:

Յեւ տատիճանաբար այդ հիասթափութիւնը տիրում է նրան, մինչև վոր վերջնականապէս բռնկվում է Բուքրեշում:

Չալխուշյանը խոստովանում է, վոր ժողովուրդը պահվում էր անհեղձակ և վոր նույնիսկ ինքը—Դաշնակցութիւն պետական բարձր շրջաններին այնքան մոտ մեկը—

«միշտ անտեղյակ էյինք անցքերի իրադարձին և շատ բաներ զժրախտաբար մենք խմացանք շատ ուշ... Պուքրեշ...»:

Բրոշյուրի մեջ կա հետեւյալ գլուխը.—

«Հայաստանի հանրապետութիւն անկումի իսկական պատճառները»:

Դաշնակցական Հայաստանի անկման պատճառները աչքի անցնելիս, նա խոսում է մեր յերկրի—

— աշխարհագրական դրութիւն և դրացիների,

— տնտեսութիւն,

— Հայաստանի բնակչութիւն,

— բանակի,

— Բեյութ-Վեդիի,

— գաշակցական կառավարութիւն

և այլ շատ խնդիրների մասին:

Մենք կը փորձենք վորքան կարելի յէ համառոտակի ամփոփել այդ խնդիրների առթիւ Չալխուշյանի արած դիտողութիւնները:

Դաշնակցական Հայաստանի աշխարհագրական դրութիւնը աննպաստ էր, բայց այդ աննպաստութիւնը շեշտվում էր գաշակների և մենշեկիյան Վրաստանի ու մուսավաթական Ադրբեջանի հետ ստեղծված փոխհարաբերութիւն շնորհիւ: Ադրբեջանը նախ չէր ուզում տալ Դաշնակցութիւնը, Վրաստանը՝ թույլատրել օգտվել Բաթումից և հացահատիկներ ստանալ ծովով, կա-

մամուրական բանակը և հատկապես զեներալ Վլադիմիրին չէր ուզում նույնիսկ զբաղվել թույլատրելի Հայաստան ալյուր ուղարկելը, յերբ Անտանտը անարգել կրում էր Ռուսաստանի հարավից ալյուր ու ցորեն։—

«Կամավորական բանակը միշտ մեզ անբարյացակամ էր։ Բանակն էր, վոր քանիցս մերժեց հացահատիկ ղրկել սովյալ Հայաստանին զբաղվել անգամ»։

Ընդգծումը՝ «զբաղվել անգամ» Գր. Չալխուշյանինն է։

Ուրեմն այնտեղ, վորտեղ կարելի չէր և պետք էր մեղմել աշխարհագրական որոշելի աննպաստ պայմանները, դաշնակցական իշխանությունը, ընդհակառակը, սրում էր փոխհարաբերությունները շրջապատող ժողովուրդների հետ այնպես, վոր Հայաստանը մեկուսանում էր, միանգամայն կղզիանում։

Յերկրի տնտեսական ռեսուրսների հանդեպ ևս՝ դաշնակցական կառավարության տկարությունն ու անկարողությունը ակներև էր Չալխուշյանի համար։—

«Մեր յերկրի հարստությունները՝ բամբակը, բրնձը ու խաղողը ալ չկային։ Առաջինը անհետացավ մենաշնորհի վախեն, վերջինս՝ շնորհիվ աշխատող ձեռքերու սղակասության և թանգություն»։

Ինչպես կարող էր դուրս գալ յերկիրը—ըստ Չալխուշյանի—այդ գրությունից։—արտաքին փոխառություններ, վորի անաջող փորձն արավ Դաշնակցությունը հայ գաղութներում, կամ ոտար պետություն ոժանդակություններ, այսինքն—ամելացնում և Չալխուշյանը—

«այն լայն ոգնություն, վոր վերջերս Խորհրդային Ռուսաստանը ցույց տվավ...»։

Բայց դաշնակցական կառավարությունը անա թե՛ սե՛ և՛ ձեռքով և ինչպես էր վարում աղքատիկ յերկրի տնտեսությունը։ Յերես 28-ում Չալխուշյանը նկատում է, —

«Շնորհիվ Ռուսեն Տեր-Մինասյանի՝ անոր յեղբայրը, վոր մեր Բաթումի առևտրական ներկայացուցիչն էր, անպատիժ կը կողոպտեր մեր գանձարանը։ Մեր Բաթումի հյուպատոսը ինձ ցուցուցեր էր յերկու գործեր՝ վոր պարոն ներկայացուցիչը կը յուրացներ իր աղքատ հայրենիքի ինչքերը»։

«Փաշայի» յեղբայր Տեր-Մինասյանի և մինիստր Արարա-

տյանի կոմերցիաների մասին իր ժամանակին բավական գրվել է։ Անցնենք ազգաբնակչության տրամադրություն։

Ինչպես էր վերաբերվում հայ աշխատավորությունը դաշնակցական իշխանությունը։ Ահա Չալխուշյանի վկայությունը։

«Գյուղացիությունը անտարբեր էր հանդեպ պետություն, չէր ուզեր տալ վոչ տուրք, վոչ զինվոր։ Ռուսահայերը ընդհանուր առումով չէին հավատար նոր պետություն։ Մտավորականներու և քնացյալ ժողովրդին միջև չկար սերտ, անխզելի մոտր կապ։ Չէին հասկնար զերար»։

Շատ ավելի անմխիթար գույներով է նկարագրում Չալխուշյանը դաշնակցական բանակի գրությունը։ Նա չուներ հարազատ ղեկավարներ, սպայությունը հրում էր զինվորությունը գողություն թալանի և ինքը առյուծի բաժինը խլում։ Իսկ խմբավորությունը բարոյալքումն էր առաջ բերում։

«Նազարբեկով, Գամազով, Արարատով, Ախվերդով, Վելիով այլասերված էյին, չգիտեյին հայերեն լեզուն, պատմությունը, իրականությունը։ Կարծես ակամա յեկեր էյին, ակամա կը ծառայեյին, հարմար սուիթ մը փնտռելով, վոր հեռանան մեզմե։ Արդեն կընդունեյին, վոր մեր հանրապետությունը անցողական շրջան մ'է և կը սպասեյին, վոր այսոր կամ վաղը Կամավորական բանակը պիտի գա և տիրե յերկիրն։ Շնորհիվ Դրո, Սեպուհ և Ռուբեն խմբապետներուն, կառավարությունը առաջին հերթին ավելի շուտ բավարարություն կը տար խումբերու կարիքներուն։ Ահա ինչու խումբերու և կանոնավոր զորքերու մեջ կային մրցում, նախանձ, անբավականություն, փոխադարձ ատելություն։ Կամավորները առաջ բերին՝ թալան, մատուցություն և կարգապահության անկում»։

Խոսելով բանակի մասին, Չալխուշյանը հիշատակում է իր գրքում մի փոքրիկ եպիզոդ, վոր ճշգրտորեն բնորոշում է դաշնակցական զենեքալիտետի հոգեբանությունը։ Անգլիական ներկայացուցիչ Ստոքսի պատվին տված ճաշին՝ զենեքալ Նազարբեկովը խնդրում է Չալխուշյանից ամել իրեն Շուստովի կոնյակից։—

— «Շուստով» չկա, ըսի ծիծաղելով, կառաջարկեմ «Արարատը»։

— «Շուստովը»—պատասխանեց Նազարբեկով արդեն Սոչի յե։

Այդ այն ժամանակներն էին—նկատում ե հեղինակը—յերբ կամավորականները գրավել էին Սեծովյան շրջանը: Պակաս չասական չե Չախուռյանի վերաբերմունքը դեպի դաշնակցական սպայությունը:—

«Հասարակ սպաներու մեջ կային 7—10 հոգի պատ-
րաստված, անձնվեր պաշտոնյաներ: Մեծամասնությունը
ոռու (ցարական) բանակի թափթփուկներ էին: Անոնց և
զինվորներու մեջ կապ չկար: Ծեծ, ապտակ, հայհոյանք, ան-
վայել վերաբերմունք՝ սովորական յերևույթներ էին սպա-
ներու համար: Սպաները ժողովրդի հանդեպ ալ իրենց կը
պահեյին վատ: Կը պատահեր և այնպես, վոր սպաները կու-
ղարկեյին թալանի զինվորներու և կը պատվիրեյին, վոր ի-
րենց բերեն այսինչ, այսինչ իրերը: Այսպիսով հետզհետե զին-
վորները կորցրած էին իրենց հարգանքը դեպի սպաները
ու ընտելացած էին կողոպուտի: Յերեկոները մենք միշտ
կը լսեյինք բերդի պահակներու յերաժշտությունը: Այդ կը
նշանակեր, վոր զինվորները իր տեղերն են, հանգիստ կը-
նեն... Սակայն միևնույն զինվորները, անգամ սպաներու
ընկերակցութեամբ, Յերեկոն շրջակայքերու մոտ կը թալա-
նեյին գյուղացիներին, վոր սայլերով կը բերեյին քաղաք
ձմերուկ, սեխ, բանջարեղեն, մրգեր:

Չախուռյանը կանգ ե առնում Բեյութ-Վեդիի և Զանգի-Բասա-
րի գրավումի վրա, վոր նա համարում ե դաշնակցական հանրա-
պետության վախճանի սկիզբը: Այդ ճշմարտությունները մեզ
բոլորիս բավական ծանոթ են:

Խոսելով բանակի մասին, Չախուռյանը չի մոռանում հիշելու
նույնպես դաշնակցական բանակի «զարդ», Յերեկոնի կոմենդանտ
դերասան Շահխաթունուն, վորի համար—

— «պ. Խաթիսյան Հունաստանն բերավ բարձր շքանշան՝
իրը ամենաարժանավոր հայ սպայի...»:

Չախուռյանը նկատում ե, վոր դաշնակցական Հայաստանը—

«անգլիական զորավարի կարծիքով, չունի զորք, ալլ
«հորդա», «բանդա»:

Դաշնակցական կառավարությունից ստացած տպավորու-
թյունների մեջ կան շատ բնորոշիչ կտորներ:—

«Պարոն Խաթիսյան, Ոհանջանյան, Դյուլխանդանյան,
Արարատյան, Զամալյան և այլն հայախոս օսարհեք էին,

վոր հայ պետություն հիմքը չէին կարող կազմել: Հայն
ըմբռնած մտքով ազդ գոյություն չունի Հայաստանին մեջ:
Բոլորը հրաշք կը սպասեյին, միայն հրաշքը կարող եր փըր-
կել: Այդպիսի տպավորություն թողին վրաս կառավարչա-
կան բոլոր շրջանները, վորոնց մեջ չէին նկատվեր յեռանդ,
հավատ, աշխատանք. պարզ բարոյալքում եր, վոր կը տի-
րեր ամեն սրտերուն: Յելք չեր յերևար»:

Այնուհետև Չախուռյանը պատմում ե, վոր կառավարությունյան
զլուխ անցած մարդիկ չափազանց միջակ պատրաստությունների
ու կարողությունների տեր մարդիկ էին, վորոնք բնականաբար
անընդունակ էին «իրական, կենդանի, հարկավոր աշխատանքի»:

Առանձնապես բացասաբար ե արտահայտվում հեղինակը
հայտնի Ալեքսանդր Խաթիսյանի մասին, վոր մեր մեջշանակա-
նություն յերբեմնի կուռքն եր:—

«Յեզ ինչքան մոտիկեն կուսումնասիրեյի պարոն Ալ-
Խաթիսյան, այնքան դժբախտաբար կը համոզվեյի, վոր այդ
յեռանդոտ, գործունյա մարդը պետական իմաստով փայլուն
վոչնչություն մ'եր, տարված միակ ցանկությունով—մատ
նախարարական պաշտոնին մեջ»:

Չախուռյանը հիշում ե, թե ինչպես ամեն մի փոքր ի շատե
լուրջ խնդրի լուծման համար անհրաժեշտ եր նախապես Անտան-
տի ներկայացուցիչների հաճությունը առնել: Այսպես՝ դաշնակ-
ցական իշխանության Դոնի ներկայացուցիչը պատմում ե, թե—

«Ինձ պետք եր լիազորություններ ստանալ նորեն Ռու-
սաստան վերադառնալու համար: Վարչապետ պ. Խաթիսյան
կարեց խոսքս սա բացականչությունով.

— «Անգլիան ինչ պիտի ըսե»...

Չի մոռանում Չախուռյանը իր գրքում դաշնակցական չա-
րաբաստիկ լիազուրից և իր զայրույթն և հայտնում, վոր գոնե—

«մեկին կառավարությունը կախած կամ գնտակահա-
րած ըլլար»:

Այդ ամբողջ նախադասությունը ընդգծած և հեղինակը իր
բրոշյուրում:

Ահա մի քանի խոսքով այն պատկերը, վոր՝ վորպես ակա-
նատես՝ Գր. Չախուռյանը տալիս ե իր գրքույկում և վոր մեզ
բոլորիս նույնպես մոտից հիմնավորապես ծանոթ ե:

Թվելով դաշնակցական իշխանության սխալները, նա յեզ-

բակացնում ե (յերեմ 29), վոր ապիկարների կառավարության առաջ դրված յերեք մեծ խնդիրներէր—տնտեսական, զինվորական և ազգերի համերաշխության—վնչ մեկը լուծել չկարողացավ հակախորհրդային զաշնակ Հայաստանը և վոր այդպիսի հանրապետութիւնը դատապարտված էր պատմութիւնից և վոչինչ չէր կարող նրան փրկել:

Բայց—համենայն դեպս—կարո՞ղ եր արդյոք զաշնակցական կառավարութիւնը փրկել դրութիւնը,—հարց և տալիս ինքն իրեն Չալխուշյանը և պատասխանում.—

«Այո, կարող եր: Պետական ղեկն իր ձեռքն եր: Ան գիտեր արդեն, վոր Ամերիկացի մեր մաքուր չէր բնգունե, վոր Յեվրոպայէն սպասելու բան չունի: Պետք եր զաշնակցականներուն ունենալ հարկավոր ազնվութիւնը և հայրենասիրութիւնը—զիջել իրենց տեղերը կամավոր, առանց կռիւի և արյունահեղութիւն—մեծամասնականներուն: Տեղի չէր ունենար անպետք քաղաքացիական արյունահեղ կռիւ: Դաշնակցականները գերադասեցին իրենց անձնական շահերը: Յեւ մենք ունեցանք այնքան ավելորդ զոհերը»:

Զի սխալվում Չալխուշյանը, յերբ նա իր ամբողջ բրոշյուրում համառ կերպով պնդում ե, թե «որչեկտիվ պայմանները» ավելի պակաս դեր են խաղացել հայ ժողովրդի դժբախտութիւնների մեջ, քան «սուբյեկտիվ պայմանները», վորոնց հեղինակութիւն պատիւը բացառապէս պատկանում եր մեր հայտնի քաղաքական լուսաւորներին:

Շատ ավելի ուշադրով և Չալխուշյանի զրած յերկրորդ հարցը.—

— Վերսն ե լինելու այսուհետե մեր, այսինքն յերեկ Չալխուշյանների նման մտածողների այսորվան ուղին:

II.

Մեր ուղին հարցին Գր. Չալխուշյանը տալիս ե բավական հետաքրքրական պատասխաններ:

Նախ՝ նա այն հիմնական միտքն և հայտնում, վոր ընդմիշտ պետք ե յերեւ գահնել Յեվրոպայից և այսուհետե հաւել Ռուսաստանին, վորը միայն կարող ե ապահովել հայ ժողովրդի կուլտուրական զարգացման պայմանները.—

«Միայն Ռուսաստանի գրկին մեջ մենք հնար ունենք ապահով բազմաճառ, զարգանալ և բարորութիւն հասնիլ»:

Կարող ե թվալ, թե Չալխուշյանը, ինչպէս մեր շատ կադետներ ու զաշնակներ, պարզապէս հիասթափված Յեվրոպայից, մանավանդ Լոզանի կոնֆերենցիայի արդյունքներից, հարում ե ռուսական որինտացիային անկախ նրանից, թե իշխանութիւն ղեկը վնչ դասակարգի ներկայացուցիչների ձեռքին ե: Այդ դեպքում, ի հարկե, այդ խոստովանութիւն ու հիասթափութիւն արժեքը այնքան ել մեծ չէր լինի:

Նենց նորերս այդպիսի մի միտք եր հայտնված կադետո-զաշնակ հայտնի Ալ. Սատիսյանի նամակում, վոր տպւեց մի քանի որ առաջ «Զարյա Վոստոկա»-յում և ուր ի տեր հանգուցյալ զաշնակցական կառավարութիւն նախկին վարչապետը շտապում եր իր ամենածառայական հավատարմութիւն զգացմունքները հայտնաբերել Ռուսաստանի հանդեպ՝ առանց «մանրամասնութիւնների» մեջ մտնելու—լինելու յե այդ Ռուսաստանը միապետական թե հանրապետական, Դենիկինյան թե Լենինական: Սատիսյանական հայտնի «ձկունութիւն»...

Բայց վորքան կարելի յե դատել ներկա բրոշյուրում արտահայտած մտքերից՝ Չալխուշյանը կուչ ռուսոփել չե և վոչ ել ամեն պարագայում ռուսական որինցացիայի կողմնակից: Յեթե նա Յեվրոպային գերադասում ե Ռուսաստանը, ապա ասում ե նաև թե՛ ինչո՞ւ: Չալխուշյանը պարզ շեշտում ե իր հակակրանքն ու համակրանքը և տարբերում խորհրդային ու կամո-

վորական Ռուսաստանները: Կամավորական բանակի հաղթանակը նա վերակում է վորպես հայ ժողովրդի վերջնական պարտություն:—

«Մենք Կամավորական բանակին վոչինչ չունինք սպանելու: Անոր վերջնական հաղթանակը մեր վերջնական պարտությունը պիտի ըլլար: Մեզ ամեն զնով պետք էր խորհրդային Ռուսաստանի կողքին կանգնիլ ու համակերպվիլ քանի վոր ահոր միջոցով կարող պիտի ըլլանք պահպանել մեր անկախությունը»:

Չալխուշյանի ընտրությունը հոգուտ խորհրդային Ռուսաստանի հարկադրական չէ, այսինքն՝ հետևանք չէ այն բանի, վոր հրապարակում չկա մի յերուրդ «խելոք Ռուսաստան», վորին կարողանաք նա հարել: Յե՛վ սխալ է կարծել, թե, յեթե, որինակ՝ հայ սովյալներին նույնիսկ դրամով ալլուր չտվող Դենիկին-Վրանգելներին փոխարեն նստած լինեյին ալիլի «գիտակ ու հեռատես» հայտնի քաղաքագետներ, նա կընտրեր այդ հոսանքը, չէր հարի խորհրդային Սոցիալիստական Ռուսաստանին:

Մեր շատ խոհեմ մտավորականների համար,—նրանց՝ վորոնք յերեկվա Գր. Չալխուշյանի պես եյին մտածում—կաղետ Միլյուկովը պակաս խելքի ու կարճատես քաղաքագետի պաշարի տեր մարդ չէ: Ի՞նչ կասեր գրքույկի հեղինակը, կաղետ Միլյուկովի յերեկվա այդ յերկրպագուն ու հայ զինակիցը, յեթե Դենիկինի փոխարեն Միլյուկովը նստած լիներ: Արդյոք վերջինս ալիլի վստահություն կը ներշնչեր նրան: Բնավ յերբեք:—

«Վաղը յեթե Միլյուկովները նստեն կառավարության աթոռներուն վրա, Հայաստանը պարզ ծայրագավառ մը պիտի ըլլա, լվա՛ծ, մոռացված, ինչպես առաջ»:

Յե՛վ այստեղից շատ հետևողական ու ճիշտ յեզրակացություն է հանում Չալխուշյանը, վոր Հայաստանի անկախությունը պայմանավորված է սոցիալիստների «Ռուսաստանին տեր ու տնօրեն» մնալով:

Այստեղից ծագում է և նրա մյուս յեզրակացությունը, թե՛ ամեն մի հայ քաղաքացու, մանավանդ «հայրենասերի»—

«վոր իր ժողովրդի ապագան է բաղդը կը գերադասե իր անձնական հակումներուն և նյութականին, պարզ պիտի ըլլա, վոր Ռուսաստանի սոցիալիստական կարգերու սիրա-

պեսուքյան մեջ է իր հայրենիքի փրկությունը և վոր հանցանք մ'է անոր դեմ կովիլը»:

Չալխուշյանը նախատում է մեր պատրիտներին, թե հայրենասիրությունը չի նշանակում սեր դեպի ամայացած «ձորերը, դաշտերը, արտերը», վոր յերգում են մեր շատ բանաստեղծներ, այլ «սեր դեպի ժողովուրդը», և ընդգծում է թե

«հանուն այդ ժողովրդի սիրուն բնավ չենք հասկնար այն ծայրահեղներուն, վոր կը քարկոծեն մեր մեծամասնականներուն, վորովհետև անոնք համոզվեր են, վոր մենք մեր քաղաքականությունը, մեր գործերը անկախ չունենանք, այլ մեր ներքին գործերուն մեջ պահպանելով մեր բոլոր ազատությունը, վոր կը տա լիուլի կարելիություն պարգայնել մեր ազգային մշակույթը, արտաքին գործերու և յերկրի պաշտպանության հարցերու շուրջը՝ կախում ունենանք Ռուսաստանեն: Մենք կողջունենք սա վորոշումը»:

Իրերի այս պատկերացումի մեջ Չալխուշյանը թույլ է տալիս իրեն մի վորոշ անճշտություն, վոր անշուշտ հետևանք է յերկրից հեռու եմիգրացիայում տարիներ լինելուն: Նրա նկարագրությունից մեր իրավակարգին անձանթ ընթերցողի մեկը կարող է կարծել, թե այստեղ՝ խորհրդային Ֆեդերացիայում կան հակադիր կողմեր, վոր խորհրդային Ռուսաստանը մի կողմն է և խորհրդային Հայաստանը կամ մի այլ հանրապետություն մյուս կողմը, և նրանց մեջ կա կախման վիճակ և վոչ թե ռաիեթը: Ընդհանրություն: Այդպիսի պատկերացումը սխալ է: Նման գրություն զոյություն չունի խորհրդային Ֆեդերացիայում, և բավական է աչքի անցնել նրա հիմնական որոնքները, ինչպես նաև գիտել մեր ամենուրեք պրակտիկան, վորպեսզի համոզվենք, թե հաճախ մի վորքիկ Հայաստանի կամ Վրաստանի համար արվում են կենտրոնից—կարմիր Մոսկվայից այնպիսի գոհողություններ, վոր վոչ մի կերպով չեն կարելի յերևակայել այլ կարգերում, քան խորհրդային, ուր չկան կախյալ և առկա մնացած գրություններ, այլ տարրեր լեզուների, բայց նույն դատակարգ յեզրայրական հավասարությունից և շահերի նույնությունից ըզլող փոխհարաբերություններ:

Այս այսպես լինելով, չի կարելի չհամաձայնել Չալխուշյանի հետ, վոր գաղնակցական մեկուսացած Հայաստանի—

«ամենամեծ սխալը անոր մեջ էր, վոր մե՛նք փոքր ազգ

բլաւով, մեծ բաղաճակաճուրայուն կուզեինք ընել յեւ աճ պզտիկ մարդկանց ձեռնով»:

Չալխուշյանն իր բրոշյուրի մեջ գիտակցում է նաեւ Անդրկովկասի հանրապետութեան կարեւորութիւնը, վոր ընդմիշտ լուծում է մեր յերկրի յերեք գլխավոր ազգութիւնների փոխհարաբերութեան խնդիրը.

«Ազգերու համերաշխութեան խնդիրը մեզ համար ստիպողական է: Պետք է վոր մենք և զրաջիններս զիրար հանաչենք, հասկանանք, վոր սիրենք և հարգենք: Հայը, վրացին, մուսուլմանը այժմ ձեռք-ձեռքի տված, կուշտ-կուշտի պիտի պաշտպանեն ընդհանուր հայրենիքը: Անդրկովկասյան հանրապետութիւնը մեր յերազն եր, վոր այսօր կիրակոնանա ամենափայլուն կերպով, — շնորհիւ և միջնորդութեամբ Խորհրդային Ռուսաստանի և անոր իրրեւ անբաժան մասը»:

Առանձնապէս ուշադրով է այն պարագան, վոր Չալխուշյանը վերագնահատութեան է յենթարկում հայկական իրակաճութեան ամբողջ մինչ-Հոկտեմբերյան հեղափոխութեան, մեր կես գարվա տիրապետող իզեռլոգիան: Նա դատապարտում է «մեր մտքերու և սրտերու կուռքերը» — Բաֆֆին, Գամառ-Քաթիպային և Արծրունուն: Նա գտնում է, վոր հայ մատաղ սերնդի սիրտն ու միտքը թունավորվել են և դեռ այսօր էլ շարունակում են թունավորվել արտասահմանյան հայ գաղութներում «վարդանանց տոները» հեռանկարներով և Բաֆֆի-Քաթիպայական շովին «լուսավորութեամբ»: Նա պահանջում է իր նման հին գործիչներէց ճշտել իրենց վարքագիծը, պատմական հսկա անցքերէց վերջապէս հարկավոր դասն առնել. —

«Պետք է սա պատմական անցքերէն դաս մը առնել: Ի՞նչ էին գործիչներու՝ այսօր պետք է ճշտել մեր ըրածները: Պետք է քննադատական վերաբերմունք դնել մեր մտքերու և սրտերու կուռքերը՝ Բաֆֆին, Գամառ-Քաթիպային և Արծրունին: Տաք զլուխները կաշխատեն իրականացնել Բաֆֆի յերազները և հեքթները: Արծրունին տարված էր Յեվրոպայի հեղինակութեան փայլով և լուրջ կը կարծէր, վոր հայերու ցույցերը Պոլսո մեջ պիտի փրկեն Հայաստանը, վորովհետեւ պիտի ցնցեն Յեվրոպայի հասարակական կարծիքը»:

Չալխուշյանն այսպիսի անողոր ինքնամտրակման յենթարկելով այն կուռքերը, վոր մշակական ու դաշնակ հոսանքների կուռքերն են յեղել շատ տասնյակ տարիներ, վորոնց յերեկ յերկրպագել է նաեւ ինքը «հայրենասիրական» մեծ պերճախոսութեամբ, մեկնախօսիկ կերպով վերջացնում է. —

«Ճշմարիտ լուսավորութեան մեջն է մեր փրկութիւնը»...

Չմոռանանք ասել, վոր զրքի վերջին յերեմներում (42 և այլն) հեղինակը կոչ է անում ամեն զոհողութեան՝ Խորհրդային Հայաստանի ծով կարիքների հանդեպ. —

«Պետք են մեր կողմէն զոհողութիւններ: Սակայն ինչ ըրեր ենք մինչև այսօր: Խոստովանենք, վոր չնչին փշրանքներն են, վոր անկարող են հագեցնել Հայաստանի աղաղակող կարիքները: Պետք է ավելի լայն, ավելի շոշափելի ոգնութիւն»:

Ահա այն մտքերը, վոր մենք գտանք Նաումճեյմից մեր «Մարտակոչ»-ին ուղարկած Չալխուշյանի գրքույկում:

III.

Գր. Չալխուշյանի «ԽՆԷ ԵՐ ԵՆՎ Ի՞ՆԷ, ԱԻՏԻ ԼԻՆԻ ՄԵՐ ՈՒՂԻՆ» բրուշուրին չի կարելի մոտենալ վորպես պատահական ու աննկատ մի յերևույթի, եմիգրանտական ձանձրալի մթնոլորտի ստեղծարարների:

Ռուսական հակա-հեղափոխական եմիգրացիայի մեջ մի շարք պատճառների հետևանքով կատարվում է խոր խմորում, առաջ է յեկել ուժեղ բեկում, նկատելի լուրջ ճեղքվածք: Խորհրդային կարգերի ամեն մի ուշիմ հակառակորդ բավական ժամանակ ունեւ հեղափոխական լարված մթնոլորտից հեռու, առանձնացած ոտար յերկնականարի խաղաղ խցերում, վերադնահատության յենթարկելու այն՝ ինչպես ասում է Չալխուշյանը՝ կուռքերը, վորոնց նա խնկարկել է, նորից սառն քննության առնելու պայքարի րոպեներին հապճեպ դիտածը և վորոշածը:

Մենք գիտենք, վոր ռուսական մտավորականության գիտական-գրական-հասարակական լավագույն ույժերը աստիճանաբար զգաստանում են, հրաժարվում իրենց եմիգրանտական մտորումներից: Նրանցից շատերը զգացին նույնիսկ «խզճի խայթ», վոր բարձի թողի յեն արեւ ժողովուրդը, յերբ վերջինս կուլտուրական ույժերի այնպիսի մեծ կարիք ունի, յերբ բացվում է նրանց գործունեւթյան առաջ աչնպիսի ասպարեզ՝ ինչպես յերբեք: Նրանցից շատերը շտապեցին Խորհրդային Ռուսաստան և արդեն մասնակցում են յերկրի շինարար աշխատանքներին, վերածնության: Ինչպես գիտենք, այդ եմիգրանտական զղջացող ինքնիզեցիայի մեջ առանձին ազմուկ հանեցին ամենավեժովցիները:

Այս յերևույթների կողքով չեր կարող անտարբեր անցնել ռուսահայ եմիգրանտական ինտելիգենցիայի աչալուրջ մասը:

Ո՞վ է Գրիգոր Չալխուշյանը:

— Հայկական Բորբիշէ-Պուշկինը, յերեկվա աջ ոկչաբերիս հայտնի փաստաբանը!

Վորոշ պարալել կարելի չե գծել հեշտությամբ, վորովհետեւ Չալխուշյանը յերեկվա հայ իրականության նույնպես մի շատ չափավոր հոսանքի ներկայացուցիչ, աջ հասարակական գործիչ է յեղել, և նույնպես բավական հայտնի փաստաբան...

Բայց մենք խուսափում ենք պարալելներից, մանավանդ վոր մեր ձեռքի տակ չունենք բավական տվյալներ, համեմատություններ և հակադրություններ անելու:

Սակայն ավելորդ չե մի փոքր մոտից ծանոթանալու մեր Խորհրդային Հայաստանի յերեկվա թշնամու և այսորվա բարեկամի հետ, տեսնել այն բեկման անհունությունը, աներևակայելի թռիչքը, վոր իսկապես կատարվել է Չալխուշյանի, անշուշտ նաեւ Չալխուշյանների մեջ:

Հեղափոխությունների պատմությունները նման թռիչքների ու բեկումների պակաս ցայտուն որինակներ չեն տվել մեզ և այստեղ անբնական, զարմանալու բան չկա:

1905 թվից հետո, յերբ ռուսական առաջին հեղափոխության ակներե պարտությունը ստեղծում եր ուժերի նոր փոխհարաբերություններ և հարկադրում իրենց իդեալներից չհրաժարվող հասարակական բոլոր կենսունակ խավերին ճշտել դիրքերը, և վորպես հետևանք՝ դասակարգային շերտավորումը սկսում եր շեշտվել ու խորանալ մինչ այն ուժեղ ակոսումից կարծես զերծ մնացած հայ իրականության մեջ, — հեռավոր Նոր-Նախիջևանից Անդրկովկաս և դալիս մի «հմայիչ», շատերին «նոր» թվացող լողունգ: —

— «Ազգովին գործենք»...

Այդ հասարակական-քաղաքական ամեն ցավերից «փրկարար» լողունգի զրոշակակիրներն էյին Ռոստով-Նախիջևանի մի խումբ «հայրենասերներ», տեղական անվանի փաստաբաններ՝ Ստ. Մամիկոնյան, Գր. Չուբար, Գր. Չալխուշյան և ուրիշները, վորոնց ամբողջ համակրությունը ռուսական իրականության մեջ կազմեցի «պրոֆեսորների կուսակցության» կողմն էր: Յեվ պետք է նկատել վոր այդ «ազգովին գործելու» լողունգը ամբողջապես հյուսվել եր ռուսական կադետիզմի որդան «Русские Ведомости»-ի ազդեցության տակ, վոր իր հերթին արդյունք եր միջազգային լիբերալ հոսանքի տարածման Ռուսաստանի տնտեսական եվրոպցիայի հետ զուգահեռաբար:

Ի՞նչ եր նշանակում Նոր-Նախիջևանի ժողովրդական մաս-

սաներից կտրված, հայ աշխատավորութեան մթնոլորտին խորթ «բարձր»-ինտելիգենտական խմբակի այդ լողունը:

Առանց կարողանալու ճիշտ բնորոշել, գուցե հենց գիտակցաբար խուսափելով ծրագրային կոնկրետիզացիայից, թե վերոնշյալ են այն անմիջական նպատակները, վորոնց հետապնդում է Ստ. Մամիկոնյան և ընկ. խմբակը հայ իրականութեան մեջ, նա «չափավորութուն, զգուշութուն և շրջահայեցողութուն» քարոզելով՝ կարծես թե ասում եր շարունակ:—

— Թե ինչ ենք անում, ինչ ենք ուզում—չգիտենք. բայց ինչ ել անելու և ուզելու լինենք—բոլորս միասին, ազգովին անենք և ուզենք...

«Ազգովին գործելու» պլատֆորմայի կողմնակիցներն իրենք իրենց չեյին համարում վորեւէ դասակարգի հետ կապված, վորեւէ կուսակցութեան համակրող: Նրանք իրենք իրենց հորջորջում էյին անկուսակցականներ, բոլոր կուսակցութեաններից դուրս ու վեր, յեթե կուզե՛ք՝ բոլոր կուսակցութեանների հետ, վորովհետեւ իրենք իրենց կոչված էյին համարում կուսակցական-դասակարգային տարածայնութեանները, ներհակութեանները հաշտեցնելու իրենց մեջ, իրենց միջոցով:

Բայց յեթե մի կողմ թողնենք «ազգովին գործենք» սկզբունքի գեղարտեսիվ կողմը և մշտապատ ամպերից իջեցնենք այդ «հայրենասեր» ինտելիգենտներին մինչև համառ փաստերը, ապա առաջին իսկ քայլափոխին կը տեսնենք, վոր այդքան «դյուրիշ» խոսքերի տակ թաքնված և յեղել շարունակ մի շատ հասարակ ու չափազանց շատ ել բուրժուական միտք, վոր աշխարհական վնասակար է յեղել գասակարգային պայքարի կողմնակիցներին ու ձեռնցու սիրող գասակարգին, և վորը աշխարհի աշխարհային կիրառեց վերջերս միջազգային բուրժուազիան համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, հիմարացնելով դեղին ինտերնացիոնալի յետից գնացող բանվորութեանը:

«Ազգովին գործենք»—վոր ասել է մեր ժամանակակից տերմինոլոգիայով—գասակարգերի համագործակցութուն, սոցիալ-դեմոկրատիկ կապակց, հայտնի բուրգերից:

Ի հարկե, մեր Ստ. Մամիկոնյանը, Գր. Չալխուշյանը և նմանները փրուն ճառերից հետո ամեն մի գործնական քայլում աշխատեցին ներկայացնում իրերի դրութիւնը, ինչպես և մեր ռուսական կազմները, և այլ հետեւանքների չեյին հասնում, քան մյուս բուրժուական գործիչները:—

— Բացասական վերաբերմունք դեպի Հոկտեմբերյան հեղափոխութիւնը:

— Հայաստանի փրկութիւնը կարելի չե գտնել միայն անկուսակցական կուսակցութեան, վոր նույն է թե կազէսիզմի հաղթանակի մեջ:

— յերազում Ռուսաստանում կամավորականների (Դենիկինի), լավագույն դեպքում ուլտրաիկայի հաղթանակը:

— «հեղափոխական», «սոցիալիստական», «նոր» և այլ Ռուսաստանի տակ բնավ յերբեք չենթադրելով բոլշեվիկյան Ռուսաստանը, յեթե անգամ կասկածի տակ եր առնվում կամավորական Ռուսաստանի հաղթանակի կարելիութիւնն ու կարեւորութիւնը:

Ահա մի յերկու խոսքով «ազգովին գործենք» հոսանքի ճշգրտումները, կրեդոն մեր անցած մոտակա իրականութեան մեջ, վորի փայլուն և հեղինակավոր դեմքն եր մի քանի ամիս առաջ Թիֆլիսում վախճանված Ստ. Մամիկոնյանը, և վորի վոչ պակաս աչքի ընկնող ներկայացուցիչն է յեղել մեր հին, հայտնի «ազգային գործիչ», սպիտակ եմիգրացիայի ցուպը բռնած Գր. Չալխուշյանը:

Յերեկի շատերը հիշում են նրա կատաղի պայքարը բոլշեվիկ-մի դեմ: Շատերս անձամբ լսել ենք և մեզ նույնիսկ հիշեցնում էյին արդեն մեր ներկա հողվածի առաջին մասը կարդալուց հետո շատ պիկանտ վարիանտներ կոմմունիստների հասցեյին ուղղած նրա կծու քննադատութեաններից: Ծանոթ են մեզ և նրա «անհերքելի փաստերը», փաստաբանական պերճախոսութեամբ ձևակերպված ֆիլիպպիկները Յերեանում ու Դենիկինի պալատի, զվուրի առաջ, յերբ վորպես դաշնակցական Հայաստանի ներկայացուցիչ՝ նա «փշուր մը հաց» եր մուրում ցարական սատրապներից և վերջիններս ճուշտիս գրամով մերժում էյին. յերբ Յերեան եր շտապում դաշնակցական քաղաքական գծի ինստրուկցիաներ ստանալու և զեկուցումներ անելու այն վարչապետներին, վորոնց «փայլուն վոչնչութիւնը» նա այնքան գեղեցիկ կերպով ընդգծում է իր Ռուսմանիայում գրած բրոշյուրի մեջ:

Յեվ հենց այդ պահանջով ավելի արժեքավոր ու նշանակալից է զգաստացող ու զղջացող հայ աղդային ինտելիգենցիայի հասարակական պայքարում մարգված այդ խոշոր մտավորականի հրապարակային խոստովանութիւնը և անվախ ճանաչումը իր

սխալները. մասնավորապես գիտակցումը՝ թե մաքուր ազգերի յեւ աչգրվում հայ ժողովրդի ազատագրումը հնարավոր է միայն սոցիալիստական-խորհրդային կարգերի հաղթանակի հետ և վոր մյուս բոլոր—նույնիսկ յերեկվա մեր լիբերալների կողմը «խելոք ու իմաստուն» Միլյուկովյան հիմնադիր ժողովի ռեժիմի հաղթանակը կը վերածի Հայաստանը նորից մի խուլ անկյունի ու մոռացված ծայրագավառի:

Մենք յերբեք չենք պահանջել մեր ինտելիգենցիայից և այսօր եւ չենք պահանջում զղջացող ինտելիգենցիայից, վոր նա անմիջապես ու ամբողջապես ընդգրկեր կոմունիստական իդեալը: Այդ շատ հաճախ անհատի ույժերից դուրս բան է և անհատական բարի ցանկութեաններէն չի կախված:

Բայց մենք կարծես թե իրավունք ունենք պահանջելու, վոր այսքան փորձանքներից հետո, — փորձանքներ, վորոնք շատ թանգ նստեցին հայ աշխատավորութեան և վոչինչ՝ դաշնակցական ջոջերին—մեր մոլորված ու դառնորեն խաբված եմիգրանտական ինտելիգենցիայի շխտակ ու ազնիվ մասը գտնի իր մեջ ույժ—ինչպես Գր. Չալսուշյանը—ճանաչելու անցյալի սխալները, չհամառելու հին սխալանքների մեջ և շտապելու մեր ժողովրդին ծառայելու այն նոր ու աննման լայն ուղիներով, վորոնցից դուրս կարելի չէ ծառայել միայն ժողովրդին թշնամի դատակարգին:

Թ Ի Ք Լ Ի Ա.
1923—VІІІ.

ԶԼԶԱՅՈՂ ՀԱՅ ԻՆՏԵԼԻԳԵՆՏԸ

Ռուսահայ ինտելիգենցիայի բաղդը շատ է նման Սորերդային Միութեան ինտելիգենցիայի բաղդին ընդհանրապես:

Ինչպես ամբողջ Սորերդային Ֆեդերացիայի անթիվ ծայրերում, նույնպես և մեզ մոտ, սկզբում նա բռնեց յեթե չասենք պարզապես թշնամական, գոնե ակնհայտ անբարյացակամ դիրք զեպի Հոկտեմբերը և նրա անդրադարձումը Անդրկովկասում, մասնավորապես Հայաստանում: Սակայն սխալ կը լիներ ու անարդարացի այստեղից յեզրակացնել, թե մեր ինտելիգենցիայի այդ վերապահ դիրքը բղխում էր նրա բուրժուական բնույթից, — պայմանավորվում էր նրա սոցիալական ծագումով ու հակահեղափոխական հակումով:

Հայ ինտելիգենցիան, — յեթե մի կողմ թողնենք Թիֆլիսի և Բազմի ֆինանսական-նավթային մագնատների հետ կապված ինսամեյացած մի բուռը ինտելիգենտ-սպեցներին, — իրր ամբողջությամբ՝ լայն աշխատավորական, յեթե կուզեք նույնիսկ գյուղացիական ծագումն ունի: Յեւ վորպես ցարական բռնակալութեան ճնշված ու հալածված բազմաթիվ փոքր ազգութեաններից մեկի արհամարհված մտավորականութուն՝ տրամադրված էր միշտ միանգամայն ոպպոզիցիոն, յեթե շոայութեուն կը համարվեր գործածել հեղափոխականութեն բառը: Թեև վերջին տերմինը նույնպես սխալ չէր լինի:

Բնական է, վոր ամեն մի շարժում, վոր ուղղված էր թեթեւալանելու մանր ազգութեանների—այդ թվում նաև հայ ժողովրդի—ստորացուցիչ կոցութեունը և շեշտելու բռնադատված ազգութեանների անտեսված ինտելիգենցիայի կուլտուրական ֆակ-

տորութիւնը՝ անպայման ջերմ համակրական արձագանք պիտի գտնեն նաև մեր մտավորականութեան լայն շերտերի սրտում:

Սակայն այդպես չպատահեց:

Ռուսահայ ինտելիգենցիան պահ մի կարծես խրտնեց իր գլխին պայթած անցուդարձից: Առանց քաշվելու հրապարակեց, նա իրեն քաշված պահեց հրապարակում: Բավականացավ կրավորականութեամբ:

Այս յերևութի պատճառները բավական բարդ են և մեկից ավելի անգամներ վերլուծված, մանավանդ ուսսական գրականութեան մեջ: Մենք նորից չենք դառնալու նրանց, մանավանդ վոր Գր. Չախուշյանի բրոշյուրի առիթով մասամբ ծանրացել ենք հայկական սմեհավեխովեցիքայի վրա:

Բայց մեզ թվում է, թե ուսսահայ ինտելիգենցիայի և խորհրդային իշխանութեան սկընական «սառնութիւնը» հետեանք էր, գուցե և մեծ չափով, այն հանգամանքի, վոր մեր ինտելիգենցիան, նրա լայն խավերը— հակառակ Կոմմունիստական (նախկին Ռուս. սոց.-դեմոկրատիայի) Կուսակցութեան տասնյակ տարիների ակտիվ գործունեյութեան արդյունաբերական կենտրոններում—անիրազեկ էր բուլեւարդիկութեան, և մյուս կողմից՝ իրեն պարզ չէր պատկերացնում բանվոր-գյուղացիական իրավակարգի եյութիւնը, —ինչ շատ բնական էր նույնպես, վորովհետեւ վերջինս նորութիւն էր վնչ միայն հայ մտավորականութեան համար, այլև աննախընթաց՝ հեղաշրջումների պատմութեան մեջ:

Հարկավոր էր մի վորոշ ժամանակ միասին կեհակցութեան, վորպեսզի նախ ցրվեր ԵԵԿԵցութիւն ԵԱԿՎՈՐՈՒԹԻՒՆԸ և հետո առորյա շփումով ու ամենորյա աննկատ աշխատանքների միջոցով յուրացվեյին խորհրդային իշխանութեան իսկական ժողովրդավարական-ազատագրական հիմունքները և նրա հեղափոխիչ, նույնիսկ մեր մտավորականութեան համար, սկզբունքները:

Ինտելիգենցիան ասեհեհաբար, ավելի ու ավելի մոտից ծանոթանում էր նոր հասարակարգի հետ և ինքն էլ ասեհեհաբար—հաճախ աննկատ ու հակառակ իր կանխակալ կարծիքի—փոխվում-ձուլվում էր բանվոր-գյուղացիական իրականութեան հետ: Այսոր այլևս խոսք անգամ չի կարող լինել—և նա ծիծաղ կը շարժեր—մեր և հայ ինտելիգենցիայի փոխադարձ «անհասկացողութեան», «ոտարութեան», «խորթութեան», «սառնութեան»,

«անվստահութեան»,—էլ չենք ասում «հակադրութեան» և «թշնամութեան» մասին:

Պետք է անաչառութեամբ արձանագրել մի փաստ ևս, վոր հայ ինտելիգենցիան—խոսքս միշտ նրա աշխատավորական զանգվածի մասին է—խորհրդային Ֆեդերացիայի բազմացեղ ու բազմալեզու մանր ազգութիւնների ինտելիգենցիայի մեջ առաջիններեց մեկը հասկացավ իր սխալանքները և ճշտեց իր ընթացքը: Յեւ իր անձնվեր, հաճախ ծանր զրկանքների հետ կապված աշխատանքով ապացուցեց իր անվերապահ վարումը բունվոր-գյուղացիական իշխանութեան:

Ռուսահայ նախկին ինտելիգենցիայի գաղափարախոսների մեջ **Լեոն** անշուշտ վերջին դեմքերից է: Տասնյակ տարիներ, մանավանդ 90-ական թվականների վերջերից, Լեոն նկատելի դեր է կատարել մեր որագրության ու գրականության մեջ, վորոնք իրենց մեջ եյին արտացոլում ամբողջ հայ կյանքը, մանավանդ մինչ-հոկտեմբերյան իրավակարգում:

Այնպես եր հակահեղափոխական շրջանի հայ իրականության կազմությունը, վոր հայ խմբագիրը համարվում եր աշխարհիս ամենից խելոք ու կարող մարդը, իսկ նրա խմբագրատունը — ազգային մի ամբողջ ոջախ, անգամ յերբ նրան գլուխ կանգնած եր լինում մի խղճուկ Տիգո կամ պահում եր «սալոն-վագոն» Թիֆլիսի բանուկ փողոցներից մեկի վրա:

Լեոն ամբողջապես անցյալ է: Յեվ բնական է, վոր անգամ հազար իննը հարյուր քսան յեվ հինգ թվին մեր «ЗАКНИГА» հրատարակչական ընկերության ոգնությունը տպագրված նրա գիրքը պիտի կրեր պատշաճավոր անուն. —

— «Անցյալից»...

Հենց այդպես ել կոչվում է նա:

480 միջադիր յերեսից կազմված՝ մեր ժամանակներին համար է մանավանդ հայերեն լեզվով այդ բավական հաստատվոր հատորը փորձում է պարփակել իր մեջ ռուս-տաճկական պատերազմից (1877 թվից) մինչև դաշնակցական հակահեղափոխությունը (վրացյանի 1921 թվի փետրվարյան ավանտյուրան), — այսինքն ավելի քան քառասուն տարվա անցյալ, «հիշողություններ»:

Լեոն փորձում է պատմել վոչ միայն այն, ինչին ինքը ա-կանատես-մասնակցող է յեղել, այլև վերլուծել կամ, ինչպես ինքն է ասում՝ «լուսարանել» ռուսահայ և տաճկահայ զանգվածների գլխով անցած-գնացած քաղաքական-հասարակական մոտ կես դարվա անց ու դարձը՝ իր բաղմաթիվ ու բազմագույն յեղեկներով: Իր գիրքը նա սկսում է շատ հեռվից. —

«Յեա 17 տարեկան աշակերտ եյի Շուշու քաղաքային գըպ-րոցում, յերբ սկսվեց ռուս-թուրքական պատերազմը (1877)»:

Յեվ թեև ընկ. Ա. Կարինյանը այդ գիրքը համարում է «Լեոնի մեմուարները», բայց մեզ վրա այն տպավորությունն է ա-նում, թե կարգում ենք Լեոյի սովորներն «Հայոց պատմություն» խոստացված վերջին — չորրորդ հատորի վերջին գլուխը, վորը ան-խուսափելիորեն պիտի ամփոփեր մինչ-հոկտեմբերյան հայ կյանքի վերջին կես դարը — թեկուզ Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ հոդ-վածից մինչև Ալեքսովի դաշնագրությունը կամ Ղարսի համաձայ-նությունը: Այդ տպավորությունը այնքան ավելի իրական է, վոր Լեոն այստեղ ել, ինչպես և իր «Հայոց պատմություն» մեջ, ցուցադրում է պատմագրական անբավարար մոտեցում, ինչ շեշ-տել է նաև ընկ. Արտ. Կարինյանը գրքին կցված իր առաջա-բանում:

Լեոն գերազանցապես հարստիվ մեթոդով իրար յետևից շա-րում է իր հիշած կամ իրեն կարևոր թվացող պատմական դեպքե-րը՝ հաճախ առանց աղբյուրները հիշելու: Յեվ յեթե վորեւե տեղ փորձում է վերլուծական փորձ, ապա ստացվում է մտքի լիրիքա-կան այնպիսի զեղում և թեքում, վոր կամ վոչ մի կապ չունի պատմության հետ, կամ առնվազն պետք եր զսպել՝ անտեղի չլի-նելու համար: Ընդհանրապես սակավախոս ու սեղմ է Լեոն պատ-մագրական տրամաբանությունը:

Մենք չենք մոտենա Լեոյի «Անցյալից» գրքին վորպես մե-մուարների ամբողջապես: Նա մեմուար է միայն մի կողմով, մե-մուար — յերբ խոսում է մինչ-հոկտեմբերյան վերջին տասնամյակի և փետրվարյան հեղափոխությունից հետո մինչև Խորհրդային Հայաստանի վերջնական հաստատումը Արարատյան դաշտում: Բայց մյուս մասը կատարյալ պատմություն է — զրված հին իրա-վակարգի վորակված պատմագիրներից մեկի գրչով, և մենք պար-տավոր ենք վորպես պատմական լուսաբանություն ևլ քննու-թյան առնել այն:

«Անցյալից» գիրքը վկայում է, վոր վերջին կես դարում այնքան կարևոր տեղ բռնող «հայկական հարցի» մինչև նոր փուլի մեջ մտնելը համաշխարհային պատերազմի և Հոկտեմբերի հետեանքով՝ Լեոն զբեթե վոչ մի անձնական առնչություն չի ու-նեցել, անգամ վորպես փոքրնալիստ, մեր հասարակական-քաղա-քական կյանքի նշանավոր անցքերի հետ, կամ այդ առնչությու-

թյունը յեղել և այնքան հեռավոր ու անուղղակի (յերբեմն գա-
վառական մի յետ ընկած քաղաքից, վորպիսին եր Շուշին), վոր
անձնական աճմիջական տպավորությունները և հիշողություն-
ները չեյին կարող բավարար հիմք ծառայել, մանավանդ մի
պատմաբանի, փոքր ի շատե արժեքավոր մեմուարներ գրելու:

Յեվ Լեոն խուսափում և ինքը իր «Անցյալից»-ը մեմուարներ
անվանելու: Նա հաճությամբ գործ և ածում և կրկնում մի քանի
անգամ լուսաբանություն տերմինը—և այդ ավելի համապատաս-
խան և զրքի բովանդակության—ու փորձում և շարունակ ցու-
ցադրել պատմաբանի մոտեցում արժարժված հարցերին:

Մենք այդպես ևլ կանենք: Կը խոսենք Լեոյի աշխատության
մասին նախ՝ վորպես պատմական լուսաբանության և հետո՝ վոր-
պես մասամբ հուշերի:

Թե մեկ և թե մյուս հարցերը արժանի յեն քննության և չեն
կարող վրիպել մեր ուշադրությունից:

II.

Հայկական հարցը այն գլխավոր առանցքն էր, վորի շուրջը
պտտել և հայ կյանքը վերջին ավելի քան կես դար:

Կրոնական-յեկեղեցական թե ազգային-հասարակական խըն-
դերներին Պոլսի պատրիարքարանի և եջմիածնի վեհարա-
նի շուրջը համախմբված հոսանքները—պահպանողական, լի-
բերալ, դաշնակցական, սոցիալիստ-ազգայնական,—բոլորն ևլ
անխտիր մոտեցել են այդ հարցի «նպատակահարմար» լուծման
հեռանկարներով: Հասարակական շերտավորումները և բաղխում-
ները կատարվել են այդ հարցի շուրջը և առիթով:

Միայն 90-ական թվականների վերջերից և 900-ականի
սկզբներից Ռուսաստանի Կոմունիստական (այն ժամանակները
Ռուսաստանի Սոց.-Դեմոկրատ Բանվորական) Կուսակցությունն
էր, վոր մտցնում էր ազգային ջիւղների ականջին անախորժ գիւ-
սունահար, «աններդաշնակությունը», շատ պարզ ու վորոշ գիրք
բռնելով դեպի այդ հարցը, վորը գերազանցապես ազգային քա-
ղաքականության խնդիր լինելով, մեզ մոտ այն ժամանակները
մասնավորապես Տաճկահայկական կամ Տաճկահայաստանի հարց
էր:

Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատների—Ստեփան Շահումյա-
նի, Բողդան Գնունյանի, Սուրեն Սպանդարյանի, Արշակ Զահրա-
բյանի համար տաճկահայկական հարցը առանձին չէր դրվում: Նա
համարվում էր Տաճկաստանի Գեղից գործ, վոր կարող էր բա-
րեհաջող լուծվել միայն ընդհանուր—այդ յերկրում ապրող բոլոր
ժողովուրդների ջանքերով կերտված հեղափոխության զարգա-
ցումով Անատոլիայում: Իսկ Ռուսաստանի մանր ազգություննե-
րի բաղդը մեր ընկերները համարում էյին սերտորեն կապված
Ռուսաստանի պրոլետարական շարժման հաղթանակի հետ:

Բայց յեթե մի կողմը թողնենք մեր կուսակցությունը,—
վորը հայ իրականության մեջ ասպարեզ իջնելու հենց առաջին որ-
վանից ընդգրկեց ազգային քաղաքականության այն սկզբունք-

ները, վորոնք հետագայում ավելի պարզ և վորոշ ձևակերպվեցին մեր մի շարք բանաձևերում,—գործող մյուս բոլոր հոսանքները, խմբավորումները, կուսակցութիւնները «հայկական հարցի» հանդեպ գրավել էին յերկու իրար հակադիր դիրք:

Այսպես, այդ յերկու գլխավոր կողմերից մեկը համարում էր, թե չպետք է հարուցել վորեւէ հարց Տաճկահայաստանում, վորովհետեւ «հայերը յեթե վոչ բարեկեցիկ, համենայն դեպս տանելի վիճակի մեջ են մայր յերկրում», իսկ Պոլսում նույնիսկ շոյված սուլթանական արքունիքից, վորտեղ ազդեցիկ պետական պաշտոններ ունեն: Այդպես մտածողները նկատում էին, թե զժողովուրդ սուլթանների դեմ կամ բողոքելով Յեմլուպային՝ միայն կը գրգռենք Արդու-Համիդներին: Նրանք հանձնարարում էին «համակերպման գզույշ քաղաքականութիւնը»:

Այսպես էին մտածում Սան-Ստեֆանոյի և Բերլինի 16 և 61 հոգվածների որոշանից առաջ ու հետո «Մեղու»-ն, «Նոր-Դար»-ը՝ «Արձագանք»-ը, մինչ-առաջին սուսակ, հեղափոխութեան իրավաւարդի խոշորագույն ներկայացուցիչները մեղանում—Պետրոս Սիմոնյան, Սպանդար Սպանդարյան, Արզար Հովհաննիսյան, Կարապետ Յեղյան, Գեորգ Յեմանդուլյան, Սանասարյան, Գեորգ Արիմյան, Մխաբ Արամյան, Ալ. Գիշմիշյան, Սուլյան, Յեղիշ Գեղամյան և այլն և այլն, մի խոսքով մեր բուն պահպանողականութեանը: Հենց այդ համակերպման քաղաքականութեան տիպիկ ներկայացուցիչն էր Լեոյի հիշած Ալըգյան պատրիարքը, իսկ հետագայում Որմանյանը*): Այս հոսանքի համար ընդհանրապես հայկական հարց գոյութիւն չունի և համարվում էր վտանգավոր ու ֆլասակար: Նրան բավարարում էր յեկեղեցական ավտոնոմիան կամ «Ազգային սահմանադրութիւնը»: Հայը պարզապես հպատակ էր սուլթանի և վատ չէր ապրում նրա բարձր հովանու տակ:

Պետք է նկատել նույնպես, վոր պահպանողականութիւնը մեղանում ունի պարզապես **Տաճկական-միապետական-սուլթանական ուրիշեցացիա**: Նա համարում էր «հայութեան շահերը»

*) «Արմենիա»-ի խմբագիր Մկրտիչ Փորթուզալյանը 90-ական թվականներին նույնպես համակերպման ջերմ կողմնակից էր և դեմ «հեղափոխական ավանտյուրաների»: Մենք ունենք մի քանի անհիշ դուրմիւսներ—գանուսներ այդ մասին, վորոնց մասին կը խոսենք մի այլ տեղ և անգամ:

տեսակետից ավելի շահավետ «թույլ» Տաճկաստանի՝ քան ուժեղ Ռուսաստանի թաթը: Մի տեղ գերադասելի տաւր տիրոջից.—խոսքը պարլամենտական սահմանադրութեան մասին էր:

Մեր բուրժուազիայի յերկրորդ, յերիտասարդ ու վնչ-պակաս ազդեցիկ թեւ վճռականորեն գտնում էր, թե հասել է բարեպատեհ ժամը դարանից դուրս գալու և ստեղծելու «Հայկական Բոլղարիա» Փոքր-Ասիայի սրտում: Այդ լիբերալ բուրժուազիան իր գործունեութեան իմաստը գտնում էր ամեն ներքին ու ան-ներքին միջոցներով,—թեկուզ վործակցելով ու ծախվելով սուլթանների բռնակալութեան հետ մրցող ցարական բռնակալութեանը.—

— «Տեսնել Մասիսի գլխին հայ դրոշակ»...

Նրա գործելակերպն էր.—

— «ապստամբութիւն»—աղերսագիր,

— «ցույց»—ավանտյուրա,

— «զինված զիմադրութիւն»—կոտորած,

— «հեղափոխութիւն»—մուրացկանութիւն և այլն:

Սան-Ստեֆանոյի և Բերլինի 16-րդ և 61-րդ հոգվածները խմբագրվել ու արձանագրվել են հայ լիբերալիզմի գրչով, վորի ականավոր ներկայացուցիչն էր հենց մեր «Անցյալից» գրքի հեղինակի ուսուցիչ Գրիգոր Արծրունին, վորը նույնիսկ իր մահվան մահճակալի վրա 1892-ի դեկտեմբերին նախ անհամբերութեամբ ու Արծրունուն հատուկ յերեխայական վողեորութեամբ ապաստում էր, Սիմոն Մերունու պես հանգիստ հանգչելու համար, մի «վերջին լուրի».—

— «արդյոք ցարը հաստատե՞լ է կաթողիկոս Խրիմյանին»...

այդ սարսափելի «հեղափոխականին», վորը խոստանում էր իր

— «բուժ մատով ոճել հայոց թագավոր»...

Իսկապես վոր յերեխայական մտայնութիւն՝ ինչպես կասեր Լեոն:

Դաշնակցականիզմը արծրունյան լիբերալիզմի հետագա ետապն էր միայն: «Բողոքի» և մուրացկանութեան գործելակերպը այնուհետեւ շատ ավելի շեշտվեց ու ծավալվեց, ստացավ համապատասխանող չափեր:

Չերկարենք ավելի պահպանողական և լիբերալ հոսանքների դիրքերի, նրանց պայքարի յեկեղեցիների մասին, մանավանդ վոր ժամանակը սուղ է և խնդիրը պարզ, ակնհայտնի: Հայկական

հարցի հանդեպ մեր բուրժուազիայի ներսում գոյութիւն ունեցող պիւստօր շերտավորումները դեռ բոլորովին չեն մոռացված մեզանում և բովանդակ հանրածանոթ են:

Արդ, ում հետն է իր «Անցյալից» գրքում կենն. —

— Արծրունու, Քրիստափոր Միքայելյանի, Սիմոն Զավարյանի, Ներսես Վարժապետյանի, Խրիմյանի, Իզմիրլյանի, Սամսոն Հարութիւնյանի, Ալեքսանդր Պատիսյանի, բժ. Զավարիսի, Մեսրոպ Վարդապետի,

թե՛ —

— Պետրոս Սիմոնյանի, Սպանդար Սպանդարյանի, Արգար Հովհաննիսյանի, Մակարի, Աշրգյանի, Որմանյանի:

Վեր գործելակերպն է թեկուզ յետին թվով ու «հայի վերջին խելքով» արդարացնում այսօր կենն. —

— Համակերպման — կոնսերվատիվ,

թե՛ —

— Լմբոսացումի — լիբերալ:

Առանց տատանումի կենն — վորպես պատմաբան — իր «Անցյալից» գրքի բոլոր 480 յերեսների վրա և բոլոր ութը գլուխներում, վորոնք զանազան վերտառութիւնն են կրում՝ բայց շարունակ նույն խնդիրն են կրկնում — անվերապահ ու ջերմ տողերով խորագանում և հայկական լիբերալիզմի դիրքերը և պատրաստութիւն հայկական պահպանողական խրամատներում:

Հայ լիբերալիզմի (այդ բառիս լայն իմաստով՝ վոր իր մեջ անխուսափելիորեն պետք է բնագրկի նաև մանր-բուրժուական դաշնակցականիզմը) տատնակ տարիներ փայփայած «հայկական հարցը» կեոյի առաջ այսօր ծառանում և վորպես մի հրեշտակաւոր պրովոկացիա, վորի պատասխանատուութիւն իր բաժնից չի ուզում խուսափել և չի կարող խուսափել՝ չափից ավելի համեստ ու պատիվ դեր իրեն վերապահող կենն:

Կեոյ այսօրվան յեղրակացութիւնը — մեզ վաղուց հայտնի Շահումյանի, Գնունյանի, Սուրեն Սպանդարյանի, Արշակ Զոհրարյանի պայքարից — ձեռն է:

«Հայկական հարցը» — պարզապես ու իսկապես մի պրովոկացիա յեր, սառնորեն ծրագրված և Դաշնակցութիւն ջերմ ոգնութիւն իրականացած սկզբում արեւմտահայ, հետագայում նաև սուսահայ աշխատավորութիւն հանդեպ: Կասկածից դուրս և և ապացուցվածից ավելի ապացուցված, վոր «Մշակ — Դրոշակ»-ի մո-

տեցումը հեղափոխութեանն ու մանր ազգերի ազատագրմանը 19-րդ դարի վերջին քառորդից արդեն միանգամայն անհերելի ուսմանտիկ, ուսուպիստական, յերեխայական — ինչպես շարունակ կրկնում և կենն իր գրքում — և մանավանդ ավանսյուրիսական և պրովոկացիոն բնույթ եր կրում: Արծրունու — Քր. Միքայելյանի, Ս. Մալումյանի — Ս. Զավարյանի գործունեյութիւնը և գործելակերպը չեյին կարող տալ ուրիշ ավելի բաղդավոր արդիւնքներ թեկուզ միայն այն պատճառով, վոր «հայկական հարցում» վերը հիշած հոսանքները և գործիչները կույր գործիք եյին, իսկ շատ հաճախ և ուղղակի գիտակից գործակալներ սկզբում ցարական բռնակալութիւն, իսկ հետագայում ամբողջ յեկրոպական խարդախ դիվանագիտութիւն, յերբ Սան-Ստեֆանոյի 16 թիվը Բերլինում սկսեց յետեից առաջ հոլովվել ու դարձավ 61:

Բայց պատմական իրականութիւնը փալով անջնջելի փաստ, — մենք չենք կարող միանալ պատմաբան Լեոյի մոտեցումին դեպի արծարծված խնդիրները:

Մի յերկրի, ներկա դեպքում Տաճկաստանի, հասարակական քաղաքական շարժումները պահանջում են շատ ավելի բաղդակողմանի և լուրջ պատմական լուսաբանութիւն, քան տրված և «Անցյալից» գրքում, քան կարող և լինել մի գգացված ու պառաված սրտի զեղում:

Պատմաբան կենն հետապնդում և պատմական ճշմարտութիւն: Նա կարիք և զգում խոստովանել իր և ուրիշի պատմական սխալները: Յեվ ահա նրա խոստովանութիւնը և ճշմարտաւիրութիւնը բերում են նրան այն յեղրակացութիւն, թե «ազգը» փրկված կը լինել, յեթե հետեւի համակերպման և վոր թե բռներ հեղափոխութեանն ուղին:

Այդպիսի սեմպլիստ պատասխանը սխալ կը լինել:

Մի բան պարզ պիտի լինի, վոր Տաճկաստանում բնահանրապես հեղափոխական շարժումը անխուսափելի յեր և բնականաբար ըմբոստացումի վորակված կրողները պիտի լինեյին — ինչպես մեզանում Ռուսաստանումն եր — առաջին հերթին ազգային փոքրամասնութիւնների աշխատավորական խավերը, վորոնց ճնշումը և շահագործումը կրկնակի բնույթ եր կրում, ուրեմն և կրկնակի թվալի: Մասնավորապես հայ մասսաները (ինչպես նաև հույն և քրդերը) կարող եյին ազատվել հետագա արհավիրքներից ու ավանտյուրաններից Տաճկաստանի հեղափոխական-աշխատա-

վորական շարժման աստիճանական ծավալումով և անընդհատ-
սիկ զարգացումով, և վնչ թե պահպանողական անվերջ համա-
կերպումով սուլթանական բռնակալության կամ լիբերալ-գաղնակ-
ցական ազգայնամով միջամտությամբ—բուլղարական գործելա-
կերպով:

Հնչակյան-դաճակցական վոնիքը կայանում է նրանում,
վոր նրանք—ինչպես ասում են—Փոսթիւրադալի շարժումը և մե-
կուսացիքն արեւմտահայ գյուղացիութիւնը՝ տալով նրան ազգա-
յին-շովինիստական բնույթ, ստեղծելով առանձին «հայկական
հարց», վոր ասել է հայ-թյուրքական հարց կամ հասարախ:

Այդ անորակելի վոնիքը կրկնապատկւում էր նրանով, վոր
նրանք ծառաեցիքն դեռ անգիտակ հայ զանգվածներն ու ծա-
խեցին հեղափոխության ու ժողովրդի շահերը ոտար բուրժուա-
զիայի նպատակներին, մատնեցին անվերապահորեն յեվրոպական
դիվանագիտության ու առաջին հերթին ցարական վոստրիկանա-
կան պետության շահերին:

Դեռ հեղափոխական շարժման արշալույսին—ինչպես մեզա-
նում, նույնպես և Տաճկաստանում—յերը դեռ կատարված էին
Գում-Գափուի յեվ Բանկ-Ոսսումանի նման տղայամտութիւն-
ները միայն, վորոնց եռացրած (ոռւս դիվանագետներին խոսքն և
այս, վոր բերում է Լեոն իր գրքում) հերոսներին ականջներէց
բռնած ցարական ղեկավարության գործակալը ապահովարար յեվ-
րոպական նալն եր նստացնում,—ահա շարժման դեռ այդ սկզբնա-
կան շրջանում՝ միջազգային պրոլետարական շարժման մեջ մաք-
ված մեր ընկերները—Շահումյան, Գնուռնյան, Սուրեն Սպան-
դարյան, Արշակ Զոհրաբյան—հախազգուցեցնում էին հայ բան-
վորի և գյուղացու դեմ սառնորեն ծրագրվող դավադրութիւնից
ու դավաճանութիւնից:

Հեղափոխական շարժումը Տաճկաստանի ազգային փոքրա-
մասնութիւնների մեջ չէր կարելի կատեսնել ամիրանների ու ազ-
գային շոջերի անծայր շողոքորթութիւններով և վոչ էլ սուլթա-
նական «մեծահոգությամբ»: Բայց նա չէր վերածվի գաղնակցա-
կան ավանտյուրիզմի յեվ կոշմարային կոտորածի, յեթե հաղթա-
նակած լինեյին մեր աննման Ստեփանի ու Սուրենի, Բողդանի և
Արշակի գաղափարները:

Այս չէ ասում մեզ պատմաբան Լեոն. բայց այս է ասելու
մեզ բողջեկյան պատմական լուսաբանութիւնը անցյալի:

III.

Մենք տեսանք, վոր պատմաբան Լեոյի «պատմական լուսա-
բանութիւնները»—ի դեպ, վերին աստիճանի ծեծված և տարած-
ված միջ-հոկտեմբերյան շրջաններում և նույնչափ էլ խախուտ,
—մեզ վնչ մի ղեկավարում և վնչ մի կերպ չեն կարող բավարարել:
Շատ ավելի հետաքրքրական են «Անցյալից» գրքի մեմուարային
հատվածները, վորոնք ցրված են գլխավորապես գրքի վերջին
գլուխներում: Բայց նրանց անցնելուց առաջ պարզենք մի հարց.

— Ո՞վ է հեղինակը, ի՞նչը Լեոն:

Այս տարրինակ թվացող հարցը մենք գնում ենք, վորով-
հետե նա գրված է այդ գրքում և գրված կրկնակի անգամ. մեկ՝
ընկ. Արտ. Կարինյանի հառաջարանում և յերկրորդ՝—և սա ա-
վելի յե կարեոր—հենց իրեն՝ պատմաբան հեղինակի կողմից:

Լեոն ինքն իրեն առանձին բավականությամբ համարում է
կուսակցութիւններից գուրս գրչի մշակ և ընկ. Արտ. Կարի-
նյանն էլ վստահում է նման ինքնահանձնարարութիւնի: Ընկ. Ար-
տաշեսը նույնիսկ փորձում է հիմնավորել այդ հայտարարումը—
ինչ դժվար եր անել հեղինակի համար—Լեոյի աշխատութիւններով:

Հասկանալի յե ուրեմն ու անխուսափելի, վոր մենք պետք է
պարզենք նախ և առաջ Լեոյի հասարակական-քաղաքական ֆիզիո-
նոմիան, վորովհետք նրա գրքի մեմուարային մասից չհանգենք սխալ
յեղրակացութիւնների:

Ուշիմ ընթերցողը—յեթե անգամ հետևած ու տեղյակ չլինի
Լեոյի հրապարակախոսական գործունեւթյանը լիբերալ-գաղնակ-
ցական հայ որսագրության մեջ—հենց միայն «Անցյալից» գրքից
կը քաղի բազմաթիւ վկայութիւններ, թե մեր պատմաբանը ան-
ցյալում հարել է հայ իրականության շատ վորոտ հոսանքի:
Այսպես, նկարագրելով յետ ընկած հայ գաղափարական քաղաք Շու-
շիի ապրումները ոռւս-տաճկական պատերազմից հետո հաջորդող
առաջին տասնամյակում, Լեոն նկատում է, վոր արդեն այդ հե-
ռավոր ժամանակները գոյութիւն ունէր Շուշում յերիտասարդա-

կան, թեկուզ վնշ-ակտիվ խմբակ, վորը հարում եր արծրունյան մշակականիզմին կամ հետագա դաշնակցականիզմին, և վոր այդ անակտիվ խմբակի ամենից ակտիվ անդամը (այն ժամանակների հասկացողությամբ) հենց ինքը — մեր գրքի հեղինակն և յեղել Շուշում: Նա յե պահպանում կապը կենտրոնի — Թիֆլիսի հետ, նա յե ժողովարարություններ անում հարկավոր դեպքում, նրան են դիմում Շուշի այցելող «հեղափոխականները», նրա հետ են խորհրդակցում և հաշվի առնում Արծրունու թաղման ժամանակ Սիմոն Զավարյանը և Քրիստափոր Միքայելյանը, և այլն, և այլն:

Այն ժամանակները գործիչների տիպիկ «գործունեություն» տիպիկ պատկեր:

Յերբ արդեն Լեոն դուրս ե գալիս գավառական յետ ընկած ու կիսակուլտուր վորջից և ընկնում Անդրկովկասի հայության մտավոր կենտրոն Թիֆլիս, յերբ Արծրունու մանվանից հետո «Մշակը» աեռագանիզացիայի յե յենթարկվում, Լեոն 90-ական թվականները կիսից լիբերալիզմի-դաշնակցականիզմի լեզու բերան «Մշակ»-ի գլխավոր ողակն և դառնում — այսինքն՝ թերթի ֆաբրիկար: Վոր ասել ե թե իր գրական-հրապարակախոսական լայն հրապարակ իջնելու առաջին որվանից չի բավականանում լոկ սեխնիֆական գործունեություն, այլ յեթե կուզեք՝ նսեմացնում և Արծրունու թերթի շուրջը խմբված բոլոր ժուրնալիստներին, բացի գուցե մարտնչող, թեկուզ մի փոքր խարդախ-գրիչ Համբարձում Առաքելյանից: Ասել թե Լեոն Արծրունու «Մշակ»-ումն եր, բայց արծրունական չեր — անկարելի յե: Վերջապես, Լեոն թողել և Արծրունուն նվիրված հատորներ, վորոնք յեթե հայ լիբերալիզմի վերլուծման նվիրված առանձին արժեքավոր ուսումնասիրություններ չեն և այդ շրջանը պիտի միանգամայն նոր մոտեցումով վերագնահատության յենթարկել — այնուամենայնիվ այդ հատորները ապացուցում են Լեոյի կույր տարվածությունը արծրունականությամբ, նրա ավելի արծրունական լինելը, քան ինքը Արծրունին եր: Իսկ Արծրունին շատ վորոշ և խոշոր հոսանքի ներկայացուցիչն եր, նրա կուսակցական մարմնացումը:

Յեվ յեթե հայ մինչ-առաջին ուսական հեղափոխություն (1905 թ.) շրջանում յեղել են կուսակցականություն յեվ կուսակցական (ինչ անկարելի յե ժխտել), ապա գրանց թվում վերջին տեղը չեն բռնել «Մշակ»-ը, նրա հիմնադիր Գրիգոր Արծրունին և «Մշակ»-ի հետագա քարտուղար Լեոն:

Բռնկողմ և 1905 թվի հեղափոխությունը: Պայքարի նոր պայմաններ, հասարակական շեշտված շերտավորումներ, հասարակական-քաղաքական գործունեություն լայն ասպարեզ ու անսախընթաց հեռանկարներ: «Մշակ»-ի շուրջը համախմբված յերիտասարդություն — վաղուց դժգոհ անգույն Ալ. Քալանթարի «կաթնատեսական» դեկավարությունից և ջրալի «Վրձինի» տափակություններից, ինչպես նաև 1905 թվականի հեղափոխությունից հետո չափից ավելի թվալի Հ. Առաքելյանի ազգային-հայկական պահպանողական գործելակերպից, — հրապարակ և իջնում մանր-բուրժուական «մասսայական» պլատֆորմով, մանավանդ վոր թուրք-հայկական պագրոմները Անդրկովկասում շեշտել ու գորեղացրել եյին դաշնակցականիզմը, այսինքն՝ Արծրունու ձախ բեվը:

Ուժեղ հոսանքը այս եր, և Լեոն թեքվում և այս կողմը: Նա յերերալիզմի յերիտասարդների հետ և, հակառակ ծերերի:

Լեոն իր գրքի մեջ (մենք ուզում ենք սահմանափակվել միայն գրքի շրջանակում պարփակված «հուշերով, թղթերով ու գույուկներով») մեղ ցույց և տալիս, վոր նա այս նոր խմբավորումի մեջ վերջին տեղը չունի, հաճախ նույնիսկ դաշնակցական թերթի խմբագիրն ե, թեև Լեոն շատ միամտորեն — վորպեսդի անկեղծ լինի — հայտարարում և, թե՛ ինքը չգիտեր թե, որինակ, «Հորիզոն»-ը Դաշնակցության բերանն եր: Նա իրեն չափից ավելի անիրազել և ձևացնում այն ժամանակվա հայ իրականություն: Թեև բոլորը գիտեյին, բայց միայն նա կարծես չգիտեր, — թե իբրև դաշնակցական որդանի խմբագիրներից մեկը, թե իբրև հայ գործոն ժուրնալիստ, թե մանավանդ իբրև աչքի ընկնող ու հետաքրքրասեր հայ պատմաբան, — վոր «Հորիզոն»-ը մի կողմից հակադրվում եր Ռուսաստանի կոմունիստական (Ռուսաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատական) կուսակցության «գավաճան» — մտնավանդ «հայկական հարցում» — գործունեություն, մյուս կողմից՝ Քալանթար-Առաքելյան փետրահան «Մշակ»-ին և աղճատված «լիբերալիզմին», վոր 1905 թվից հետո բավական շեշտել եր իր թեքումը և հակումը դեպի աջ, — մինչև նրա վերջնական թափալումը ուսական կողմից և հայ պահպանողականություն (ձախ դիրքերը):

Լեոն այն ժամանակները 50-ին մոտ մի հասունացած, մարդված, իրազել հասարակական դեմք եր, չափից ավելի նրբազգաց ու կրքոտ, ձկուն և դիտող հասարակական բաղխումները, և

թվում է թե մեր քաղաքական-հասարակական յիշեկներին ավելի գիտակցական մասնակցություն և ունեցել, քան պատկերացվում է «Անցյալից» գրքում: Ուղղակի խղճում ես ծերուկ պատմաբան-ժուրնալիստին, յերբ կարդում ես հետևյալ տողերը (յերես 235).—

«1920 թվականի սկզբում նյութական գրությունն հասանալով չափ վատացավ: Տեսա, վոր առանց վորևեկ կուսակցության անդամ լինելու չի կարելի—ինչպես ասում են —յերթ ցույց տալ վորևեկ տեղ: Այդ միջոցին հայ ժողովրդական կուսակցությունը ձեռք եր բերել հինավուրց «Մշակ» լրագիրը: Յեա դարձա ժողովրդական կուսակցության անդամ և դրա հետ միասին ստացա «Մշակ»-ի խմբագրի պաշտոնը:»

Մենք ավելի լավ կարծիքի յենք զեռ այսոր ել կեռյի մասին, քան ինքն և իրեն պատմության հանձնարարում այդ տողերում: Մեզ վկա թեկուզ այդ հինավուրց «Մշակ»-ից կեռյի —ինչպես ասում էյին կրասիք հայ ժուրնալիստները —փրփուրը բերանին բուշեկոմի ու բուշեկներին զեռ գրած—не за страх (և ավելի քիչ —ուզում ենք հավատալ հակառակ հենց կեռյի պնդումի—и не за деньги), а за совесть—փայլուն ու կրքոտ առաջնորդողները, վորոնց մեջ հայ ժողովրդական կուսակցության գաղափարախոսը փորձում եր ապացուցել, թե—

—յերեք Նոյեմբի բանդաները և բանդիտները, միացած ցարական Ռուսաստանի և աշխարհիս բոլոր անկյուններից մեր Անդրկովկաս թափված մութ ու կասկածելի տարրերի հետ Փոլիի ֆրոնտում պաշտպանում են յեվրոպական քաղաքակրթությունը՝ մութիկյան բարբարոսությունը գեռ...

Բայց յեթե հարցնելու լինենք կեռյին, նա մեզ կասի, թե 1905 թվից, այսինքն հենց այն առաջին արմատական ցնցումից հետո, յերբ դասակարգային շերտավորումը ավելի խորացավ նաև հայ իրականության մեջ, կուսակցական հասկացությունները բյուրեղացան և ստեղծվեցին համակերպվող և բնգդիմազիւ բավական պրիմիտիվ ու առածական հասկացությունների ու թույլ կազմակերպությունների փոխարեն՝ պարզ ու վորոշ ծրագրով ու պլանֆորմայով ուժեղ կուսակցություններ, և նույնիսկ մի բանի բուրժուական կուսակցական շերտավորումներ բուրժուազիայի ներսում, և մի բանի սոցիալիստական կուսակցություններ բանվորական շարժման զարգացման բնթացքում,—ահա հենց այդ շրջանից կեռն դադարում և վոչ միայն ինքը անձնապես հասկա-

նալ ու ապրել վորպես կուսակցական, այլև «դադարում» են ընդհանրապես գոյություն ունենալ կուսակցությունները հայ իրականության մեջ և մեր մամուլը «կորցնում» և իր կուսակցական գունավորումը:

1905 թվից կուսակցությունները—ըստ կեռյի—պարզապես պատահական հավաքույթներ էյին:

Ահա թե ինչ և ներկայացնում նույնիսկ 1920 թվի հայ կազեսիզմը—գլխավորությամբ Սամսոն Հարությունյանի, Բր. Վերմիշյանի, Միք. Պապաշանյանի (յեթե նույնիսկ թողնենք մի կողմը կեռյին, վորպես «Մշակ»-ի միայն վարձված խմբագրի) և Փարիզում նստած միլիոնատեր Լեվոն Մանթաշյանի ակցիաներով ստեղծված ժողովրդական կուսակցությունը: Պատճառաբանելով իր անդամագրվելը այդ կուսակցության (յերես 435) կեռն նկատում է. —

«կուսակցական կյանքի բոլորովին սովոր չեյի 15—20 տարիներից ի վեր: Բայց պետք և արդար լինել. յեթե յես սովոր չեյի, ժողովրդական կուսակցությունն ել, վորի մեջ մտել էյի, կուսակցություն չեք, այլ պատահական, իբրեւ հեռ վոչեռով չկապված մարդկանց մի խմբակ»:

«Արդար լինելով» նույնպես Դաշնակցականության հանդեպ նա գտնում է, վոր յերբ—յերեկ նույնպես վորպես վարձված պաշտոնյա—խմբագրում եր կեռն «Հորիզոն» ակնհայտ դաշնակցական թերթը, վերջինս իր հերթին կորցնում և իր կուսակցական բնույթը: Այսպես, այդ առթիվ (յերես 232) նա նկատում է. —

«1909-ի հալածանքներն այնքան նեղ կացություն էյին ստեղծել դաշնակցականների համար, վոր նրանք հեռաժողովուրդուն չուենիք իրենց թերթի խմբագրությունը վարելու: Աշնան վերջերում իմ դաշնակցական ծանոթներից մի քանիսը սկսեցին յերթեկեկ ինձ մոտ և առաջարկեցին ինձ հանձն տանել «Հորիզոն»-ի խմբագրի պաշտոնը: Յեա բաց ի բաց մ ե թ ե յ ի, ասելով՝ վոր չեքեք կուսակցության մարդ չեմ յեղել և չեմ կարող կուսակցական թերթ խմբագրել: Սակայն ինձ հետ բանակցողները, ինչպես ասվում է մեղանում, ձեռք չվերցրին ինձանից: Նրանք փոխակերպեցին հարցն այսպես. «Հորիզոն»-ը կուսակցության թերթ չե, կազմում է իրենց՝ այդ յերեք հոգու սեփականությունը,

հրատարակվում է նրանց միջոցներով: Նրանք ղեկավարվում են այն ցանկութեամբ, վոր հրապարակում լինի մի մաքուր թերթ առաջագիմական ուղղութեամբ: Կարող եմ նույնիսկ Դաշնակցութեան դեմ գրել քննադատել նրա գործունեությունները: Բայց իմ հիշած յերեք անձնավորություններեց՝ յերկար ժամանակ ինձ համոզում եր նաև հայտնի դաշնակցական շեֆ Սաթակը: Նա ինձ հավատացնում եր ամենայն անկեղծութեամբ, իբրև ազնիվ մարդ, վոր ձևանարկութեանը վոչինչ կուսակցական հանգամանք չունի, վոր նա զուտ կուտուրական-գրական գործ է: Այսպես ել խոսեցինք և պայմանավորվեցինք բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանի մոտ նրա նշանագրութեան գիշերը և յես, վերջապես, համաձայնություն տվի»:

1909 թվին, ստալիսյինյան ռեակցիայի սանձարձակութեան ամենաբուռն շրջանում—նախկին լուսարանում և մեզ Լեոն—«Հորիզոն»-ի ձախախն չկար Դաշնակցության կնիքը և Գաբրիել Սաթակյանը յերգվել եր, վոր ինքը դաշնակցական չէ և վերջինս հայտարարում եր բուլվարային «Тифлисский Листок»-ում նույնը: Պատմաբան Լեոն կարծես հենց ինքն ել խոստովանում է, թե դաշնակցականները հնարավորություն չունեցին թերթը վարելու, և մոռանում է մի փոքրիկ հանգամանք, վոր յեթե այդպիսի հնարավորություն ունենային, Լեոն այլևս անպե՛ս կը լիներ Դաշնակցության և չեր «փոխակերպվի հարցը»: Հենց խնդրի ելությունը նրանումն է, վոր ռեյնկսիվորեն, հակառակ թեկուզ յերեխայի չափ միամիտ Լեոյի, —վոր դաշնակցական նշանագրութեան կարեւորակող և նորահարսի հշուրտախրութեամբ յերեկ ավելի յեր տարվել քան գուցե ինքը նորափեսա բանաստեղծը, —նա Դաշնակցությանը մատուցել է մի այնպիսի կուսակցական ծառայություն, վորպիսին Սաթակը կամ Ավ. Իսահակյանը (ինչպես և յերեք «անհայտ» բանակցողները) չէին կարող մատուցել: Յեւ «անկուսակցական» Լեոն դաշնակցական գործ է կատարել իր խմբագրած «Հորիզոն»-ով—ուզեր նա այդ թե վոչ, —և հասարակական շարժումը ուսումնասիրողի համար սն յե կարեւորն ու անփոփոխելին:

Բայց տեսե՛ք թե վորքան նախ և Լեոն 1909 թվականից մինչև 1917 թիվը.—

«Միայն շատ ուշ, 1917-ի հեղափոխութեան սրբերն,

դաշնակցական շեֆ Կարճիկյանը մի վիճաբանութեան մեջ ինձ ասաց, թե Դաշնակցութեանը իր որդանն է համարել «Հորիզոն»-ը և՛ իմ խմբագրութեան որով, յերբ անկուսակցական եր հայտարարված և հարձակվում եր Դաշնակցութեան վրա: Բանից դուրս և գալիս, վոր դաշնակցական կոմիտեներ և յեղել ինձ մոտ իմ հիշած յերեք անձնավորությունները անողը: Յես ուրիշ բան չգտա անելու այդ հանկարծական հայտնագործութեան դեմ, բայց միայն դիմեցի միեկնույն սեղանի շուրջը նստած յերեք անձնավորություններին և ասացի.—«գուք, ուրեմն, խարերաներ եք յեղել»: Պատմում եմ այս՝ իբրև Դաշնակցութեանը բնորոշող փաստ»:

Այս սողերը բնորոշ են վոչ միայն Դաշնակցութեան համար, այլև «Անցյալից» գրքի և հայ պատմաբանի համար:

Ով ուզում է թող հավատա պատմական դարավոր ու հազարավոր անցյալները լուսաբանելու հավակնությունն ունեցող մի գրչի այս—մեղմ արտահայտվենք— ցանկություն, բայց մենք այդքան ել նախ չենք ուզում կարծել Լեոյին, վորովհետեւ հակառակ դեպքում՝ շատ վողբալի պիտի լինեն այդ պատմաբանի ուսումնասիրությունները, յերբ ղեպի իր քթի տակի ու իր գլխով անցած տարիների դեպքերն ու դեմքերը այդպիսի անըմբռնելիություն ու անիրազեկություն է ցուցադրում:

«Հորիզոն»-ը իբր Դաշնակցութեան որդան չեր հենց նրա հղացման առաջին ժամից և հայ ժողովրդական կուսակցությունն ել կուսակցություն չեր—ասում է իր խոստովանադրքում Լեոն:

Յեղով:—Ձե, չեղով: Ավելի քան չեղով, մանավանդ վոր հենց «Անցյալից» գրքում մի այլ տեղ (յերես 307) Լեոն պնդում է, թե աս լավ գիտեք դեռ 1917 թվից տարիներ առաջ, վոր «Հորիզոն»-ը Դաշնակցութեան որդանն եր: Ահա նրա այդ պնդումը եւս.—

«Յես հիշում եմ «Հորիզոն»-ի աշխատակիցների մի ժողով համարձուցում Մելիքյանի տանը և որա նախագահութեամբ: Պետք է ասեմ, վոր Մելիքյանը կարողացել եր բաժնետիրական ընկերութեան միջոցով ապահովել «Հորիզոն»-ի հրատարակությունը և, իբրև նախագահ բաժնետիրական ընկերութեան, իր ձեռքն եր առել նախկին խմբագրության կազմը, վոր բաղկացած եր դաշնակցականներից: Բայց

վորպեսզի ցույց յառ, քե քերքը գուս կուսակցական և, նա
ունենր և դրսի վոչ-դաշնակցական աշխատակիցներ: Դրանց
թվում էյի և յես: Յեվ ահա այս ժողովը հրավիրված էր
խորհրդակցելու համար, թե պետք է արդյոք թերթի մեջ
բաց անել վիճարանություն և պրոպագանդ թյուրքաց Հա-
յաստանի ավստոսմիայի մասին»:

Յեվ այլն:

Պարզ և, վոր կարիք չկար արժեքավորելու համար «Անցյալից»
գրքի «հուշերը, թղթերը, դեկումենտները» ասելու մեզ կաս-
կածելի «ճշմարտությունները»: Գրքի մեմուարային արժեքը դրա-
նով վոչինչ չի կարող շահել, այլ ընդհակառակը կը կորցնի:

Յերբ ասում ենք «անկուսակցական» — սովորաբար ուզում
ենք ասել բաղաճական հաբեւով չհետաքրքիրող, ապոլիտիկ մեկը:
Վորքան ել յերգվի ու յերեսը խաշահանի Լեոն իր «Անցյալից»
գրքում, նա չի կարող մեր այդ անցյալի մեջ մտնել վորպես ահ-
տար բեր գործիչ դեպի քաղաքական տենդենցները և մասնավո-
րապես «հայկական հարցը»: Նա վատագույն դեպքում — գոնի ի պաշ-
տոնէ՝ վորպես «Մշակ»-ի և «Հորիզոն»-ի խմբագիր — յեթե մի
կողմը թողնենք մյուս բոլոր հատկանիշները — ապոլիտիկ չէ յեղել
և իր գրչի ամբողջ կրքոսությամբ պաշտպանել և այն սեփակա-
նատիրական հատկացողությունները և հայկական քաղաքական
«յերեսայամտությունները» (Լեոյի շարունակ կրկնվող արտահայ-
տությունն և այդ), վորոնցից այսոք — ի պատիվ Լեոյի պիտի ա-
սել — յերես և դարձնում առանց անձնական փափկանկատության:

Լեոն կարող և պատճառարանել ու փաստարանել, թե նա
ավելի շատ մշակական և յեղել՝ քան հորիզոնական, լիբերալ՝ քան
դաշնակցական, բայց հրաժարվել յերկուսից ել միանգամից, —
դժվար թե:

Լեոն մեզ համար մնում և անցյալում և իր «Անցյալից»
գրքում հայ բուրժուազիայի տիրող հոսանքին և զեկավար կու-
սակցության հարած գաղափարախոս մինչ-հոկտեմբերյան հայկա-
կան իրականության մեջ: Յեվ հենց դրանով ել արժեքավոր և
ուշադրության արժանի յեն նրա խոստովանությունները և ինք-
նախարարանումները:

IV.

Լեոյի «Անցյալից» գրքի մեմուարային մասում չկա կոմու-
նիստի համար առանձին նորություն: Մեր վերը հիշած ընկերնե-
րը իր ժամանակին, յերբ դեռ կարելի յեր կանխել շատ սխալներ
ու վոճիրներ, նախազգուշացրել են, այդ գործելակերպի ու ըն-
թացքի հետևանքների մասին: Բայց «Անցյալից» գրքի հետաքրք-
րությունը հենց նրանումն և, թե «Մշակ»-ի և «Հորիզոն»-ի
խմբագիրը, մեր մինչ-հոկտեմբերյան իրավակարգի աչքի ընկնող
ժուրնալիստը և պատմաբանը, վորը մեկից ավելի անգամներ գրիչը
ձեռքն և ասել լուծելու ցեյսբալ գոհանքերի (Ախալքալաքի, Լո-
ուս, Դարտբաղ-Չանգեպուրի) դերադանցապես բաղաճական-ագ-
գային հարցերը, — ինչպես և հանձնարարում իր հերթին և իր
կողմից անցյալի գեպիներն ու գեմբեր ներկա ու ապագա սե-
րունդներին:

Յեվ պետք է ասել, վոր Լեոն իր գրքում գրեթե վոչ վորի
չի մոռացել իր ժամանակվա ջոջերից:

Լեոն նախ շեշտում և, վոր Դաշնակցությունը պարզապես
ցարական վոստիկանության, դիվանապիտության, միլիտարիզմի,
իմպերիալիզմի ձեռքին սոսկ գործիք-խաղալիք և յեղել: Յարա-
կան կառավարությունը, յերբ Հայ Հեղափոխական Դաշնակցու-
թյունը հարկավոր չէ յեղել իրեն՝ գլխին տվել, սանձել և նրան
և յերբ անհրաժեշտ և յեղել՝ նրան գործադրել և: Այսպես, Լեոն
խոստովանում և, վոր 1905 թվի հեղափոխության պարտության
յերկրորդ որը, Սաուլայիյան սեպտեմբերի ամենասանձարձակ որե-
րին (1907—8 թ.թ.), յերբ խոսացած էյին սուս-սանձկական կամ
սովթան-ցարական հարարերությունները և ընդհարումները հնա-
րավոր կարծես, կովկասի ցարական ղինվորական շտաբը մի
հայ ռեֆիցերի միջոցով բանակցություններ և վարում Դաշնակ-
ցության հետ և զրուցում Լեոյի հետ, թե ինչ ոգնություն-մաս-

նակցութիւն կարող են ցույց տալ դաշնակցական տղերքը կամ «հայ ազգը»: Լեւոն հաճախ հենվում է անհաճուհ վկայութիւնների վրա, սակայն վորպես պատմաբան նա պետք է գիտենա, վոր աղբյուրների ստուգումը անհրաժեշտ պայմաններից մեկն է, վորքան եւ վկայողը «հավաստի աղբյուր» համարվի: Արդ, Լեւոյի հետ գրուցող ոֆիցերը արդէոք նրա հայրենակից՝ Երեմիանիկի լեյք-գվարդիի պոչկա կապիտան Տեր-Յեղիազարյանը չէր:

Բայց բանակցողի անունը մի կողմ թողնենք: Բերենք Լեւոյի վկայութիւնը այդ մասին (յերես 186).—

«Ինձ մի լավատեղյակ աղբյուրից հաղորդում էլին այն ժամանակ, վոր Կովկասյան զինվորական շտաբի ընդհանուր ժողովին բովական մտահոգութիւն էր պատճառում Դաշնակցութեան հանրապետական դավանանքը: Յոթը հազար զինվորի առաջակելը դեռ ապրում էր շտաբի շրջաններում: Յեւ այդտեղ արամադրութիւն էր ստեղծվում բանակցութիւններ սկսելու Դաշնակցութեան հետ, վորոշ համաձայնութեան հանգելու համար: Մի հայ ոֆիցերի հանձնված էր նախապես հող պարտատել: Շտաբը համաձայնվում էր ընդունել Դաշնակցութեան ծրագիրը, յետեւ նրա միջից հանվի հանրապետութիւնը: Յեւ հաստատ գիտեմ, վոր այս ուղղութեամբ բանակցութիւններ սկսվեցին, բայց չգիտեմ թե ինչով նրանք վերջացան»:

Լեւոյի այս պնդումից կարելի չէ յեզրակացնել, թե Դաշնակցութեան համար «անկախ Հայաստանի» հանրապետական գովանանքը մի սկզբունք էր, վորից պետք էր հրաժարվել զիջել: Նախ՝ ո՞վ ասաց, թե Դաշնակցութիւնը — յետեւ մի կողմ թողնենք թղթի վրա նրա ամեն ուղղութեամբ արած հայտարարումները — հանրապետական էր: Հայտնի չէ, վոր դաշնակցական ջոշերը մեկից ավելի անգամներ շատ լրջորեն մտադրադաված են յեղել, թե ո՞ւր, վոր գիտատեսիլից պետք է նստեցնել հայոց թագավոր: Դեռ մեր ուսանողական շրջանում, ուսական առաջին հեղափոխութեան նախորդակին, յերբ Սիմոն Զաւարչյանը արտասահման էր, նա շատ լուրջ մտահոգութիւն էր ցույց տալիս, վոր հայոց թագավորը կարգի թագավորական գինաստիաների աչքում, մոտաբանների մոտ անպայման վորոշ հեղինակութիւն չէր վարկ ունեցող գիտատեսիլից: Բանի վոր հայրենակցական խոսակցութիւնները վորոշ տեղ են բռնում Անցյալից գրքում, նկա-

տենք, վոր մեր հայրենակից՝ լուսեցի Սիմոն Զաւարչյանը յերկարորեն ու իրեն հատուկ պրիմիտիւ արամաբանութեամբ պընդում էր, թե ինչու ապագա հայոց թագավորը չպետք է լինի հայերից:

Այնպես վոր ցարական շտաբի և Դաշնակցութեան տարածայնութեան այդ կետը դժվար չէր հարթել, ինչպես և մյուս բոլոր «տարածայնութիւնները»: Դաշնակցութիւնը ամեն ներքին ու անհերքելի ճանապարհներով, թեկուզ սատանայի հետ գործակցելով, թեկուզ սուլթաններից ու ցարերից ավելի մեծ, բայց հայկական հարազատ զեապոտիայով ուղում էր — ըստ Քրիստափոր Միքայելյանի արտահայտութեան — վերացնել միջից Մասիսն ու ստեղծել մեծ և միացյալ Հայաստան:

Անհերքելի միջոցներով Մասիսը չվերացավ, իսկ Դաշնակցութեան վերացումը — հրապարակի վրա չէ և տեսանելի ամենքին...

Լեւոն իր գրքի մի այլ տեղում (յերես 281) վերադառնալով այդ նույն ցարական-դաշնակցական համագործակցութեան ու զինակցութեան արդեն 1914 թվի համաշխարհային պատերազմի նախորդակին, նկատում է. —

«Պատրաստվելով թուրքական պատերազմի, Կովկասյան ուսումնական շտաբը առաջին հարցերից մեկն էր դարձրել հայերի մասնակցութիւնը այդ պատերազմի մեջ: Յեւ արդեն պատմել եմ, վոր մի անգամ էլ 1906—1908-ի ձմեռը, յերբ ուս-թուրքական պատերազմը շատ հնարավոր էր դարձնել, Կովկասյան շտաբն իր սպաներից մեկի միջոցով բանակցութիւններ սկսեց Դաշնակցութեան հետ: Միևնույն տեսակ բանակցութիւնների անհրաժեշտութիւն կար և այժմ. բայց այս անգամ բանակցութիւններն իր վրա չէր վերցնում ինքը փոխարէն: Դաշնակցութեան արտաքին գործերի վարիչ բժ. Զավրիւկը, վոր կարողանում էր ամեն տեղ լինել և ամեն բանի հասնել, յերեան յեկավ Թիֆլիսում և ներկայացավ Վորոնցով-Դաշկովին, մի շարք մեծամեծ խոստումներ արավ: Դաշնակցութիւնը նրա արամադրութեան տակ կը գնէ իր ուլթերը, հայ ժողովուրդը կարող է իր հաշվով կազմակերպել կամավորական խմբեր: Համաձայնութիւնն արդեն կիսով չափ կայացած էր, բայց Վորոնցով-Դաշկովը կամեցավ ավելի լայն ծափալ տալ այդ բանակցութիւններին: Նրա կողմից, բացի բժ. Զավրիւկից

հրավերովեց թիֆլիսի պալատական շրջանը—Մեարոպ յեպիս-
կոպոսը (վոր արդեն թիֆլիսի թեմակալ առաջնորդն էր),
Սամսոն Հարությունյանը և Ալ. Սատիսյանը: Խորհրդակ-
ցությունները տեղի ունեցին պալատում, փոխարքայի հեռ-
ներկա ելին լինում նրա ոգնականները, շտաբի գլխավորն
ու ուրիշ բարձրաստիճան ղեկավարական պաշտոնականներ:
Կուսակցությունն առաջարկում էր, վոր թուրքիայի հեռ
պատերազմ սկսվելու դեպքում չորս կամավորական խմբեր
կազմվեն հայերից, յուրաքանչյուրը մոտավորապես 400 հո-
գուց: զաշնակցական խմբապետների հրամանատարությամբ:
Այդ խմբերի անմիջական գործը պիտի լինի հետախուզող-
ների, առաջնորդների, հարկավոր դեպքում նաև առաջապան
պահակների գերը: Կովկասյան իշխանությունը թույլ կը
տա բոլոր փախստական զաշնակցականներին վերադառնալ
Կովկաս, աքսորից վերադարձնում էր մի քանի խմբապետ-
ների և խոստանում էր առհասարակ ընդհանուր ներուժն
ստանալ Դաշնակցության գործով բոլոր դատվածներին և
գառի յենթարկվածներին: Յեվ քանի վոր հայերը զգուհու-
թյուն եյին հայտնում թյուրքաց Հայաստանի համար մշակ-
ված և նոր թյուրք կառավարության կողմից վավերացրած
ռեֆորմների նկատմամբ, ուստաց կառավարությունը հանձ-
նառու չե լինում բոլորովին նոր կերպարանք տալ հայոց
հարցին և առաջարկում էր, վոր հայերի կողմից նոր ձևա-
կերպված պահանջներ ներկայացվեն իրեն: Բանակցություն-
ներ վարողներն անմիջապես մշակում են մի նոր առաջար-
կություն, Սամսոն Հարությունյանը վերցնում և այդ թուղ-
թը և ճանապարհվում և եջմիածին, ուր Գեվորգ կաթողի-
կոսը շնորհում և իր ստորագրությունը և ահա հայոց հարցի
համար մի նոր կերպարանավորում: Պատմության համար
գնում եմ այստեղ մի քանի հատվածներ այդ դիմումից»:

Ապա Լեոն տալիս և կաթողիկոսի այդ դիմումը: Բայց մեզ
չի հետաքրքրում այստեղ կղերապետի գրությունը և փոչ ել
«հայոց հարցի նոր ձևավորումը»: Ավելի խոշոր դոկումենտ կա
հրապարակում, թե ինչպես փոխարքա Վերոնցով-Դաշկովը, շտա-
բի գլխավոր գեներալ Յուզենիչը, ամենայն հայոց կաթողիկոս
Գեվորգը, Դաշնակցության արտաքին գործերի վարիչ Բ. Զավ-
րիելը, Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության նախագահ

փաստաբան Սամսոն Հարությունյանը, Թիֆլիսի առաջնորդ՝ վո-
դորմածությամբ պրոֆեսոր Մառի «մագիստրոս» Մեարոպը, Թիֆ-
լիսի քաղաքագլուխ Բոխչի Ալ. Սատիսյանը և այլն, և այլն,—մի
խոսքով ցարական շինոթիկը, գեներալը, հայ կաթողիկոսը,
յեպիսկոպոսը, ազգային ջոջը, զաշնակցական «հեղափոխականը»,
հայ կաղեռ փաստաբանը դավադրում են արևմտահայ գյուղա-
ցիության բնաջնջումը մի յերկու աքսորված զաշնակցական ա-
վանտյուրիստների Կովկաս վերադարձնելու գնով: Չե վոր իսկա-
պես այդ սղեղկայի միակ «գրական» կողմը այն էր, վոր հայտնի
զաշնակցական ջոջեր՝ Համո Ոհանջանյան, Ավետիս Ահարոնյան և
նմանները հնարավորություն ստացան ցարական վոստիկանու-
թյան փառհույսյան առարկա դառնալ...: Վերջինս ավելի բաղ-
դավոր պիտի լիներ տաճկահայերի վիճակը, յեթե նրանց իսպառ
արգելվեր Անդրկովկաս մտնել: Իսկապես վոր ցարական կառա-
վարությունը Դաշնակցությանը և զաշնակցականներին ավելի
լավ էր ճանաչում, քան Ալաշկերտի, Վանի, Մուշի, Երզրումի վո-
դորմելի տաճկահայ հողագործը:

Բայց տեսեք, թե վորքան հեռու յեր գնում Դաշնակցության
և ցարական իշխանության գործունեյությունը:

Դաշնակցությունը ցանկանում է, վոր ցարական կառավա-
րությունը անապայման հատուկ մի հրովարտելով դիմի հայերին,
վոր ասածն վողորմությամբ ինքնակալ կայսրը ավետի հայ ազ-
գին մի նոր դարաշրջան—Երա: Ազգային Բյուրոն կաթողիկոս
Գեվորգին գրել և տալիս այդ ուղղությամբ մի գրություն փո-
խարքային: Յեվ վորպեսզի ցարական կառավարությունը—յերեկ
զրազիրներն պակասության պատճառով—խմբադրական առանձին
ներություն չկրի, զաշնակցական հայտնի հայր Աբրահամը պատ-
րաստում և նույնիսկ հայերին ուղղվելիք կայսերական հրովար-
տակի բնագիրը:

Շատ են տանուց-տանու փոխ-հարարերությունները:

Լեոն այդ առթիվ մեզ վկայում և (յերես 314).—

«Վորքան հիշում եմ, բյուրոյի զաշնակցական անդամ-
ներից մի քանիսը (որինակ Ավետիք Սահակյանը) կազմել
ու ներկայացրել եյին նաև կայսերական դիմումի բնագի-
րը և ձվ գիտե այդ բնագրից վորքան բան և վերցրված և
մտցրված թուրքաց կառավարության ձեռքով կեղծված «մա-
նիֆեստի» մեջ»:

Դաշնակցական պարլամենտի հետագա նախագահը—Նիկոլայ 2-րդի գրագրի դերում...: Վճրքան շոյող և այդ:

Անցնենք Լեոյի գրքում հիշատակված այլ «ազգագրում» արարքներին:

Նա իր «Անցյալից» գրքի մեջ (յերես 192) ցույց և տալիս, վոր բանակցությունների մեջ կոմսից (Վորոնցով-Դաշկովից) պահանջներ չեն խաղում նրա նենգ կինը—կոմսուհին, վորը եջմիածնում իրենց մարզն եր համարվում («ЧЕТЕНЬКА»), վորովհետև Հակոբ Մծբնեցու մասունքն եր համբուրում և Նիկոլայ յերկրորդի կնոջ Սաշկային ել վեղարավորների համար սիրալիր հանձնարարական հեռագիրներ խփում. —

— Ախ, ինչքան լուսամիտ ու նշանավոր մարդիկ են եջմիածնի եւ վեղարավորները...

Լեոն կանգ և առնում հայ բուրժուազիայի և Դաշնակցության գործակցության վրա (յերես 271, 284 և այլն). —

«Ասպարեզը հանձնվում եր Դաշնակցությանը և հայ բուրժուազիան իրեն ամբողջապես դնում եր նրա արամագրության տակ»:

Իսկ փոխադարձաբար —

«Կովկասում Դաշնակցությունը քաղաքականություն եր ընդգրկում» գործելու հայ բուրժուազիայի մեջքի յետևիում»:

Այսպես, հայ կադետիզմի և Դաշնակցության մեջ ստեղծվում եր դեռ պատերազմից առաջ կատարյալ կոալիցիա, վոր հետագայում, արդեն պարլամենտական Հայաստանում ավելի պիտի շեշտվեր Յերեանի միևնույն ժամանակ Վարդապետի, Բր. Վերմիշյանի, Արտ. Ենֆիաճյանի և նմանների Դաշնակցության հետ մեծ և միացյալ Հայաստան վերջնականապես ձևելու գործում...

Շատ լավ ձևեցին. ասելու յեկ տեղ չկա:

Լեոն ծագում և դաշնակցական «սոցիալիզմը», վոր փորձում եր պատկաստել այն յեկեղեցական-կրոնական-վանքական միջավայրում (յերես 195), — Դաշնակցության ծաղկավառային գործունեությունը Թյուրքիայում (յերես 220), երգրումի դաշնակցական ընդհանուր ժողովի «վերջումները», վորոնք յերկու կերպ են մեկնարանվում (յերես 297—298). — մի կողմից կամավորական

շարժման գեմ (Հովհ. Քաջազնունին), մյուս կողմից՝ Ի Գալաս կամավորական շարժման (Արշ. Ջամալյան):

Նա խոսում և (յերես 446) բավական իրազեկորեն —

— Зангибасар отвечает...

— Бейок Веди отвечает...

հայտնի լողունգների մասին, և յեզրակացնում. —

«Դաշնակցական կառավարությունը հաղթական արշավանք սկսեց Չանգիրասարի, Բեյուք-Վեդիի դեմ: Ո՛վ ասես, վոր չեմ գնացել խելու և բերելու համար: Մինչև անգամ եջմիածնի վարդապետներն ել եյին այնտեղ: Յերեանի շուկայում սարերի պես դարսված եյին անկողիներ, պղնձե ամաններ և այլ տեսակ բարիքներ»:

Շատ և հարուստ դաշնակցական արարքների շարանը, բերված «Անցյալից» գրքում: Բոլորը այստեղ վերհիշել, կը նշանակի գրել մի նոր 480 էջանոց հատոր: Բայց մենք կուզեյինք մի յերկու խոսք ել ասել այսպես կոչված Ազգային Բյուրոյի մասին, վորի գործունեությունը բավական մոտ և յեղել Լեոն, մանավանդ վոր նրա պատվավոր նախագահ Մեսրոպ յեպիսկոպոսը իր հայրենակիցն և: Իսկ Ղարաբաղը և հայրենակցությունը քիչ տեղ չեն բռնում Լեոյի գրքում:

Ազգային գործերը վարելու համար կազմվել եր Ազգային Բյուրո Թիֆլիսում, վորը պիտի լիներ, ըստ Բյուրոյի հեղինակների, «վեհափառ կաթողիկոսի խորհրդականը»: Այստեղեն առաջին հերթին մեր սեփականատիրական իրավակարգի կարկառուն դեմքերը—յեպիսկոպոս Մեսրոպը, փաստաբան Սամսոն Հարությունյանը, բժիշկ Ալ. Խատիսյանը, խմբագիրներ Ալ. Քալանթարը և Համբ. Առաքելյանը, վարժապետ Նիկոլ Աղբալյանը և այլն: Նրանց պարտականությունների մեջ մտնում և գումարել ազգային ջողերի համագումար: Ահա այդ ազգայինների առաջին համագումարը Թիֆլիսի առաջնորդարանում, Բագվին քաջ հայտնի ինժեներ Կոստանդին Խատիսյանի նախագահությամբ: Դրվում և ի միջի այլոց «հայկական հարցը»:

«Հարց եր բարձրանում թյուրքահայերի ինքնապաշտպանության մասին, այսինքն գնեքը գնելու և Թուրքիա փոխադրելու մասին: Իսկ այս, ինչպես հայտնի յե, Դաշնակցության մշտական գործն և յեղել տարիներից ի վեր—փող

պահանջել զենքեր առնելու համար: Փողերը ստանում էին, բայց թե դրանց վրա մասն եր զենք դառնում և թյուրքահայի ձեռքն անցնում, այդ կորած և անհայտության խավարի մեջ:

Լեոն բացի անցները վերլուծելուց տալիս և նաև անձերի բնութագրերը, վոր նույնպես շատ բնորոշ ու հետաքրքրական և, մանավանդ յերբ արվում և Լեոյի գրչով:

Անցնենք մի անգամ ել ազգային ջոջերի գաղերեպի միջով:

V.

Լեոյի գրքի մեմուարայից մասի դուցե ամենից պիկանտ մոմենտները—գեմֆերի բնութագրումներն են, տրված թեկուզ վոչ լրիվ, մի քանի տողի մեջ: «Անցյալից» գրքում մենք կը հանդիպենք նաև ուղում եք. —

- Միլիոնատեր-դաշնակցական-«հեղափոխական» Համբարձում Մելիքյանին.
- Ավետիս Ահարոնյանին.
- Ավետիք Սահակյանին.
- Սիմոն Վրացյանին.
- Նիկոլ Աղբալյանին.
- Սամսոն Հարությունյանին.
- Համո Ոհանջանյանին.
- Մեսրոպ յեպիսկոպոսին.
- Արիստիդ Բրիանին. ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր.
- Վորոնցով-Դաշկովին.
- «Тетенька»-ին.
- Գեվորգ կաթողիկոսին.
- Ալ. Պատիսյանին.
- Գեորգիաձեյին — մենչևիկներ զինվորական մինիստր.
- Ռուբին-փաշային և սրա հայտնի գեղեց յեղբորը.
- Դյուրուային — ֆրանսիական հյուպատոս Վլադիկավիազում և Ալլահվերդու հանքերի ինժեներ-կառավարիչներին. և այլն, և այլն:

Մենք չենք խոսի մի առ մի Լեոյի գրքում հիշատակված այդ բոլոր նախկին մարդկանց մասին: Վորքան ել հետաքրքրա-

կան լինելը՝ դա մեզ շատ հեռուն կը տաներ, մանավանդ վոր մեր հողվածը «Անցյալից» գրքի մասին առանց այն ել յերկարեց:

Ծանոթանանք միայն մի յերկու բնույթազրումի հետ, վոր տալիս ե լեռն:

Ահա մեզ վարչապետ Ալ. Խատիսյանի լուսանկարը (յերես 456—457).—

«Դաշնակցական ինտելիգենցիա կար, բայց **սափակութունից, միջակութունից** դենը վեր չգնաց: Ծիշտ ե, հեղափոխութեան առաջին իսկ որմանից այդ ինտելիգենցիան ձեռք ե բերում Ալեքսանդր Խատիսյանին, վոր մի ույժ եր նույնիսկ կովկասյան չափանիշով: Բայց այդ լինչ ույժ եր: Խոսելու գեղեցիկ ընդունակութուն ուներ, գործելու յեռանդով լցված եր, բայց **անսկզբունք, պատահական, կարիերիստ**—ահա ինչն եր, վոր սնամեջ եր դարձնում այդ ընդունակութունը: Բուրժուազիայի սիրասուն դավալը, նրանից յերես առած, նրանով առաջացած մինչև Թիֆլիսի քաղաքագլխի բազկաթուր, նա հանկարծ դուրս յեկավ այդ ծնող մոր դեմ, մանկով Դաշնակցութեան շարքերը: Այսպես են մի գիշերվա մեջ սոցիալիստ դառնում, յերբ հարկավոր ե: Կարիերիստի բնագույն չէր դավաճանել Խատիսյանին: Նրան ընդունեցին Դաշնակցութեան մեջ գրկաբաց, թույլ ել չարվին, վոր նա գոնե մի քառասորյա մաքրարան անցնե՛ իր անցյալ մեղքերից փոքր ի շատե սրբվելու համար: Իր նորադարձութեան վաղորդյանից նա արգեն առաջնակարգ գլուխ եր և պատասխանատու վարիչ»:

Ահա Դաշնակցութեան մի այլ «կարկառուն դեմք» և նույնպես վարչապետ (դաշնակցականների մոտ բոլորը վարչապետներ կամ խմբապետներ են) Համո Ոհանջանյան, — վորը հաջորդում ե Ալ. Խատիսյանին (յերես 444).—

«Խատիսյանը հեռացել եր: Նրա տեղ վարչապետ եր նշանակվել Համո Ոհանջանյանը, — մի **խեղճութուն**, վոր միայն իր դաշնակցական ստաժով եր հեղինակավոր: Պետութունը անգաղար, որ ու գիշեր թալանվում եր: Նրան թալանում էյին դաշնակցական միլիտորները, թալանում էյին և՛ Բագվից ու այլ տեղերից գծախառ լեշի վրա հավաքված գիշաթիչները, զանազան տեսակի սպեկուլյանտները և սրիկաները, զանազան արդյունավոր հանձնարարող

թյուններ, կոմիսիոներություններ, մենաշնորհներ ստանալով միլիտորներից: Հայ ինտելիգենցիան բոլորովին չէր ուղում անբաժին մնալ այդ թալանի մեջ»:

Դանք Դաշնակցութեան մի այլ շատ կարկառուն, գարձյալ վարչապետ ու ավելի տխրահոջակ — Վրացյանին (յերես 454).—

«Կարսի անկման հետ ընկնում եր և՛ Ոհանջանյանի կատարությունը: Հանդես եր գալիս իրեն վարչապետ Սիմեոն Վրացյանը, մի ուրիշ գաճակալական **սափակութուն**, վոր գլուղատեսետութեան միլիտար եր և հոշակված եր նրանով, վոր կողապաժած ու թալանված Հայաստանի գրքապանից յորս միլիտն եր հանել վստկով իր քենակալ ինժեներ Զալալիշինին տալու և «վստկման ծրագրերներ» պատրաստել տալու համար, մինչդեռ ինժեներ կիրակոսյանը գոռում-բղավում եր, թե վոչ մի ծրագիր հարկավոր չէ, բոլոր ծրագրերները պատրաստ կան և այլն»:

Ահա Ավ. Ահարոնյանը 1918 թվի ամառը Պոլսում սուլթանի առաջ եւ կհրաժ: Մենշեիկյան Վրաստանի և դաշնակցական Հայաստանի ներկայացուցիչները, վորոնք իրենց արժանապատվությունից ցած եյին համարում գեթ ժամանակավորապես՝ ինչպես բոլշևիկները՝ «ընդունելի» համարել Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրությունը, — աղերսում են սուլթանական իմպերիալիզմի ներդրամությունը: Սուլթանին աղերսում ե նաև զուլումի «անհաշտ» յերգիչը: Թողնենք Լեռնին նկարելու այդ պատկերը յերկտողով (յերես 410).—

«Դիպլոմատիքական տակալը պահանջում եր, վոր Հայաստանի պատվիրակութեան նախագահը ներկայանա սուլթանին: Յեկ Ավետիս Ահարոնյանը ներկայացավ, հաճախական խոսքեր ասաց սուլթանին, արժանացավ նրա համակրական ակնարկին: Դուք յերեակայում եք... Հայդուկային գաղափարախոսութեամբ անուն ստեղծած Ահարոնյանը թուրք սուլթանի առջև գլուխ խոնարհեցրած»:

Այս պատկերը անգամ վաչ-հեղափոխական Լեռնի զգվանքն և շարժում (յերես 411).—

«Տարիների ընթացքում ֆիդայական հմայքներ արձարծել գեղարվեստական գրականութեան միջոցով, տարիների ընթացքում սուլթանական զուլումի ամբողջ սարսափն

ու զարհուրանքը ներկայացնել մի աննախընթաց լալկանությամբ յեվ հետո գնալ նույն այդ դուլումի աղբյուր սուլթանին յերկրպագելու... Յեւ այս չեյի հասկանում»:

Լեոն աշնուհետև անցնելով Սեվրի դաշնագրության ստորագրության՝ նկատում է նույն Ահարոնյանի գեվգեկությունը.—

«Ահարոնյանը ստորագրեց այդ դաշնագրությունը: Ստորագրեց նաև թյուրքիան: **Վուսկե Գրիչը**, վորով Ահարոնյանը ստորագրել էր Սեվրի դաշնագրությունը, գնաց յերկրպագության և հիացմունքի առարկա դառնալու Յեգիպտոսում, Ամերիկայում: Լրագրները տպում էյին այդ գրչի, նրա զծած ստորագրության և վերջապես ստորագրողի նկարները»:

Այդքան հաղթական ու պարթև Դաշնակցությունը ըստ իր ծագվաբային հարազատ գործելակերպի սկսում է **Փետուր մը** փող գանձանակել, վորի համար շատ պատշաճավոր ձևուն հոնտոր Ալ. Խատիսյանը անցնում է հայկական դադուխները (յերես 447—448).—

«Յեվ ահա Դաշնակցությունը հայտարարում էր **Բաճ** լեվ հիճգ միլիոն զոլլարի փոխառություն և ուղարկում իր նախկին վարչապետ Ալ. Խատիսյանին Յեվրոպայի ու Յեգիպտոսի հայ դադուխներում պրոպագանդ անելու համար: Հաջողությունները և մանավանդ Սեվրը բավական նպաստում էյին այդ պրոպագանդին և հավաքում էյին խոշոր դումարներ, վորոնք գյուղացուն չեյին բարձրացնում իր ընկած դրությունից, այլ մթերվում և լճանում էյին գլխավորապես Ահարոնյանի պատվիրակության մեջ...»:

Դաշնակցական միջավայրի պատկերը կատարյալ է դառնում, յերբ կարդում ենք հայտնի պոգրամաչիկ Նիկոլ Աղբալյանին նվիրված տողերը (յերես 363—364): Ահա մեզ Թիֆլիսի Ազգային Խորհուրդը և մեր վարժապետ Աղբալյան նրա մեջ.—

«Յեւ մի յերկու անգամ եմ յեղել Ահարոնյանի թագավորության մեջ, Ազգային Խորհրդում: Նա գետեղված էր Համբարձում Մելիքյանի տան յետեի մասում, Նովո-Բերուտովսկի փողոցի վրա: Դործերը բաժանված էյին պատշաճավոր միջնորդությունների մեջ: Դիտելի, վոր պատերազմական միջնորդը Ստեփան Մամիկոնյանն էր, ֆինանսների

միջնորդը Սամսոն Հարությունյանը, ինքը՝ նախագահը վարում էր արտաքին գործերը, և այլն ըստ կարգի: Ինչ պաշտոն ուներ Նիկոլ Աղբալյանը՝ հաստատապես չգիտեմ, կարծեմ Խորհրդի քարտուղարն էր: Բայց այդ չե գլխավորը: Նա զբաղված էր մի փոքրիկ սենյակում, իսկ այդ սենյակի պատից կախված էր մի շատ մեծ աշխարհագրական քարտեզ, վորի վրա հաստ գունավոր շերտով նշանակված էյին Հայաստանի սահմանները: Անդրկովկասում: Այս սահմանագիծը նրա սեփական աշխատանքն էր: Սմեն մեկին մոտեցնում էր քարտեզին և սկսում էր բացատրություններ տալ: Սահմանագիծը յերկու հատկություն ուներ— բնական և ազգագրական բաժանումներ: Բնական բաժանումների կողմից սահմանը միանգամայն կայուն և անփոփոխ էր: Բայց ազգագրական բաժանումների կողմից գիծը հաճախ խանգարում էյին թյուրքաբանակ գյուղերը, խմբերով թե հառ-հառ: Բայց այս մեծ հոգս չէր Ազգային Խորհրդի աշխարհագրաի համար: Այդ ազգագրական խոչընդոտները նա վերացնում էր դաշնակցական հռչակավոր «սրբել-մաքրելու» միջոցով: Աղբալյանը աջ ձեռքի բոլոր մատները կիսով չափ թխակածի գնում էր այդ թյուրքական տեղերի վրա և արագ շարժումով տանում էր հայկական սահմաններից դուրս, ցույց տալով, թե թյուրք ազգաբնակչությունը դուրս կը շարժվի սահմանի այն կողմը և այսպիսով կը վերականգնվի այս կամ այն տեղի գուռ, անխառն հայկականությունը: Զարմանալի սեր ուներ այդ շնորհալի գրողը դեպի թյուրք գյուղերի սրբումն ու մաքրումը: Յեվ յեւ հիշում եմ մի ժողով, ուր յերբ Նիկոլ Աղբալյանը վեր կացավ և հայտարարեց, թե Անիի մոտ յեղած քյուրդ գյուղերը «մաքրված են», Միքայել Պապաջանյանը խոնարհից գեպի ինձ և Սամսոն Հարությունյանը և ասաց.— **Министр по погрѣшнымъ делам!**»:

Նիկոլ Աղբալյանի և նրա համախոհների գործունեությունը պատկերը տրված է ճշտությամբ:

Դժվար չե հասկանալ, թե ինչու «մաքրելու» թեորիան պիտի հանգեր **անհաղթելի պեսության** սխառեմին!

Քանի վոր դաշնակցական աշխարհագրությամբ ենք զբաղված, մի քանի խոսք ել լսենք, թե ինչպես և ինքը Լեոն իր հերթին գծել մեծ և միացյալ Հայաստանի քարտեզը (յերես 310).—

«Հայաստանը, ասում եյին, չի կարող ապրել առանց ծովի»:

«Այստեղ եր ահա «Հայաստանը ծովից ծով»: Կրիկիկան Հայաստանի մի մասը հայտարարելը դեռ մեծ գովարություն էր ներկայացնում ծրագրի մեջ: Մենք վերցրինք, այդպես էլ գրեցինք: Բայց ի՞նչ անեցինք քարտեզի վրա: Ի՞նչպես միացնեցինք Կրիկիկան Հայաստանին, յետք հա յետքեմ միացած չե չեղել: Զուր եյի յես բացատրում անհնարավորությունը, բերում եյի աշխարհագրական, ազգագրական և պատմական անհաղթելի արգելքները: Վոչինչ չուզեցին լսել: Բոլոր առարկությունների դեմ մի պատասխան եր լսվում.

— Ներկայումս չի կարող լինել և մի հատ հայ, վոր Հայաստանը յերեակայեր առանց Կրիկիկայի:

— Շատ լավ, բայց յես ի՞նչ անեմ, հարցնում եյի յես:

— Մի կերպ միացրեք, պատասխանում եյին:

Մի կերպ... պրծնում չկար...

Ինձ նմանների դրության մեջ մտնելու համար և յերեկ, վոր Յեփրատը Միտիլենեյի մոտ, կարծես թողնելով իր հախուռն մղումը, ճամբա փոխելը գեպի Միջերկրական ծովը, յես ու յես և քաշվում գեպի հարավ ուղղվելու համար: Հայկական մեծ գետի այդ ծունկը շատ մոտ և Կրիկիկային և ահա այդտեղից կարելի յեր բաց անել այն նրբանցքը (Կորբիգորը), վոր կը միացներ Հայաստանը Կրիկիկայի հետ: Լավ թե վատ յես յերկու դժով վորոշեցի յենթադրվող ուղղությունը, լոկ այլևս «մի կերպ արեք» չլսելու համար, խոսք տալով ինձ այլևս չնայել այդ տեղի վրա:

Բայց սրանով բանը չեք վերջանում: Շովինիստական ամբարտապանությունը վորքան ուռճանում և ծովանում եր կամավորական խմբերի գործողությունների հետևանքով, այնքան ավելի ու ավելի բարձրանում և բարդանում եյին պահանջները»:

Վերը մենք նկատեցինք, վոր Դաշնակցության և մեր բուրժուազիայի մեջ կոնտակտը կատարյալ եր: Յե՛վ վորպեսզի մեզ չմեղադրեն, թե առատորեն տալով դաշնակցական ջոշերի գործունեյության պատկերը, մենք սովերի մեջ ենք թողնում բուրժուազիայի կարկառուն դեմքերի նկարագիրը, — առանք այստեղ Սամսոն Հարությունյանի հետ պատահած մի փոքրիկ եպիգոգ, արձանագրված «Անցյալից» գրքում իր գինակցի գրչով:

Սարիգամիշը գրավված և թուրք զորքերի կողմից: Տիրում և իրարանցում: Թիֆլիսի դրությունը վտանգված և ճանաչվում: Ի՞նչ և անում Ազգային Բյուրոն և նրա ամենից ազգասեր նախագահը: Ինչպես ասում են ուսանելը —

— Давай бог помог...

Լեոն այս առիթով գրում և (յերես 316—317).—

«Խուճապի յենթարկվեց և Բագու փախավ նաև Բյուրոյի նախագահ Սամսոն Հարությունյանը: Այդ բանը մեծ աղմուկ բարձրացրեց տեղական մամուլի մեջ, մինչդեռ դեպքը իսկապես արժանի էր այդքան աղմուկի»:

Միտվում և Լեոն, վոր կարծում և, թե բարոյական իրավունք ունի «խուճապի բռնվել» այնպիսի մեկը, վորի վրա ծանրացած և հարյուր հազարավորների արյուն, վոր հարյուր հազարավոր մարդկանց խուճապի ու արյան յենթարկելու համար գիտակցաբար ու անգիտակցաբար գործակցել և ու ծախվել ցարական բռնակալության:

Ազգային ճիճիների գործելակերպում կար վո՛չ միայն հիմարություն, այլև վախկոտություն, թուլամորթություն:

Ասենք ժողովրդական շահերի պապաճանությունն ու անձնական յերկշտությունն անբաժան ուղեկիցներն են ամենուրեք:

Այդ մարդկանց դժբախտությունը այն եր, վոր նրանք վախում եյին մեռնել:

Ապացուցված և, վոր Բաասաբախի հերոսները հայ աշխատավորության ամենակրիտիքական վայրկյաններին Յերևանի և Ալեքսպոլի, Թիֆլիսի և Բաթումի շուկաների վրա թանգարժեք քարերով ու վալյուտայով եյին առևտուր անում կամ կոստյումների մասին սերարանություններ անում կանանց հետ, թեկուզ Հայաստանից արդեն միայն ավերակ եր մնացել:

Յուզը թանդ և, ճմուռը եժան, հա...

Տառնյակ և հարյուր հազար հայ գյուղացիների արյունի գետերը ուրանում և կուրանում եյին տեռնել թուլամորթ Սամսոն Հարությունյանները և նմանները: Իսկ իրենց վոգորմեկի կաշին փրկելու համար անգամ բավական եր վախկոտի մեկի յերեակայության ստեղծած անձնապես տուժելու հեռանկարը:

Վոգորմելի թշվառականներ:

VI.

Մենք բավական յերկար ու մանրամասն վերլուծեցինք Լեոյի գիրքը: «Անցյալից»-ը արժեք, վոր նրա վրա ավելի կանգ առնեյինք, վորովհետեւ նա առիթ է տալիս մի տեսակ **խոսքի** (հաշվահարդարի) յենթարկելու մեր մինչ-հոկտեմբերյան **կես զար-վա** կյանքը, վոր այնքան հարուստ էր ամեն ուղղութեամբ փոր-ձանքներով ու փորձերով: Ապա՝ նա պատմում է հայ ինտելիգեն-ցիայի մեջ կատարված բեկումնի շուրջը, վոր ըստ ինքյան շատ կարեւոր խնդիր է:

Փաստ է, վոր Հոկտեմբերյան հեղափոխութեան ծավալումը Անդրկովկաս և Խորհրդային իշխանութեան տարիների գործու-նեւթյունը խաչ քաշեց մեր ինտելիգենցիայի մշակական-դաշ-նակցական հատվածի վրա: Նրանք, վորոնք տամնյակ տարիներ գործել են ու ապրել մշակական-դաշնակցական մտայնութեամբ ու մրցութեամբ և չեն կարողացել հրաժարվել ծխական-հոգարարձա-կան «հեղափոխական» մտայնութեանից, — այսոր այլևս չեն ճա-նաչում ու գտնում իրենց տեղը **արդի** հայ իրականութեան մեջ:

Այդ ինտելիգենցիայի **անհաւատ**, **անդադնալիորեն հակահե-ղափոխական** հատվածը — Աղբալյան, Նավասարդյան, Խատիսյան, Ռհանջանյան, Բաբալյաններ, — մի խոսքով հայ մտավորականութեան **խլամբ**, զուրս և նեղված կյանքից և լողում է անհայրենիք պե-տութեան յեթերում, ատամները անգոր կրճատցնելով ու գրիչները խարդախորեն շարժելով ամեն սուտ հանդուրժող դաշնակցական թերթուկների էջերից:

Այդ նույն նախկին իրավակարգի ինտելիգենցիայի յերի-տասարդ ու կյանքի հրապույրը չկորցրած աշխատավոր ու կեն-սունակ մասը աստիճանաբար թե մեկեն անցավ իր աշխատա-վորական գիրքերը բանվորա-գյուղացիական պրամֆորմայով: Նա այսոր փոչ միայն ճանաչում է անցյալի սխալները, — վորոնք դա-

տապարտված են պատմութեանից ավելի շուտ, քան մի ժուրնա-լիստ կամ պատմարան ժամանակ կունենար նրանց արձանագրե-լու, — այլև նա յուրացրել է սեփականատիրական իրավունքից արժատապես տարբերվող, նրան **հակագրվող** կոմմունիստական-խորհրդային հասարակակարգի ելութունը, — թեև դեռևս այդ նոր իրավակարգի միայն արմատներն են ձգված ու ամրացվում, թեև դեռ յերկար ու համառ աշխատանք և զրկանքներով լի պայքար է սպասում հայ աշխատավորութեան, վորպես միջազգային աշ-խատավորութեան մի հատվածի, վերջնական հաղթանակի ճանա-պարհին:

Ահա մեզ մինչ-հոկտեմբերյան հայ ինտելիգենցիայի այդ յերկու հատվածը. — մեկը՝ աննշան փոքրամասնութուն և մեղանական, վորը փախչելով՝ մեկուսացավ ու **անպեսացավ**, և մյուսը՝ ճնշող մեծամասնութուն հսկրի մեջ, վորը մնաց մեզ հետ, բանվորա-գյուղացիական մասսաների մեջ և աշխատավորական պարտաճա-նաչութեան ու խորհրդային անձնվիրութեան բազմաթիվ ապա-ցույցներ տվեց: Այս վերջին, յերկրորդ հատվածի միջից պատ-մարան Լեոն, վորպես ամենից ավագն ու վորակվածներեց մեկը և գուցե հսկրի մեջ ամենավաստակավորը, իր պարտքն է հա-մարում վոչ միայն արձանագրել և նախագրուշացնել անցյալ սխալների մասին ու վոճիրների դեմ, այլև մեր աշխատավորական ինտելիգենցիայի համար իր հերթին նշել հեռեկիք այն սկզբ-րունքները, վոր իր հետ բերեց Հոկտեմբերը և վորոնց պետք է փարել անվերապահորեն, յեթե ուզում ենք արագորեն բուժել կոշմարային անցյալի բոլոր դառն վերքերը:

Թողնենք «Անցյալից» գիրքը մի կողմը և քննութեան առ-նենք Լեոյի «Յերկու խոսքը» և «Վերջաբանը», վորոնք միասին բնդամենը չորս յերես են բռնում 480 յերեսի մեջ: Այդ չորս յե-րեսի տողերը մեզ ավելի կարեւոր են թվում:

Ինչ և ասում Լեոն անցյալից նոր կյանքին դիմող ինտելի-գենցիային, իր հաջորդներին, նոր սերնդին (յերես 19). —

«Իմ վերլուծումները խիստ են, գուցե նույնիսկ **անու-պուս**, յես փոչ վորի չեմ խնայել... Այսպես է պահանջում մեզ վիճակված սոսկալի դժբախտութեանը, այսպես է պա-հանջում միլիոնավոր մարթվածների հիշատակը...

Անխնա լինել նախ և առաջ գեպի մեզ:

Մեծ ճշմարտութեաններ են այսոր արձանացել պատ-

մության հրապարակի վրա: Նրանք դատաստան են անում: Թող գոնե այդ դատաստանը լինի շինարար ույժն այն ան-
ոելի իլլյուզիաների մեջ, վորոնց փրատակները տակ թաղ-
ված ե վերջին հիսնամյակի մեր համարյա ամբողջ պատ-
մությունը»:

Լեոն աշխատում ե իր «Անցյալից» գրքով ողնել մեր ինտելի-
գենցիայի դեռևս տառանգող շերտին համարձակորեն նայել իլ-
լյուզիաների աշտարակի փլզումի տակ մնացած ավերածության
ու գեթ միլիոնավոր մորթվածների դնով յուրացնել հրապարակ
նեաված այդ նոր ու մեծ հեմարսուքուհները: Ահա այդ ճշմար-
տություններից մի քանիսը.—

«Մենք սովորում ենք հասկանալ, վոր մի նիկոլա ցար,
մի Բրիտան, մի Դեշանել, մի Պուանկարե, մի Սալիսբուրի,
մի Լյուդ-Ջորջ, մի Քլերգոն վոչ մի բանով լավ չեն մի Ար-
դուլ-Համիդից, մի Մահմեդ հինգերորդից, մի Թալլաթ-
փաշայից, մի Ենվեր-փաշայից կամ Զեմալ-փաշայից: Շա-
բունակենք բուժվել ուրիշ նախապաշարութիւններից ես, ե մենք
կը հեշտացնենք ապագայի մեր աշխատանքը»:

Այդ նախապաշարութիւններից ազատվելու համար Լեոն հանձնա-
բարում ե լավ ըմբռնել հայ ժողովրդի գլխով անցած ազեաների
հեղինակի անունը.—

— Յեվրոպա...

Նրանք են—յեվրոպական այդ խմբերիալիստները այսոր
պատասխանատու Հայաստանի վրայով անցած արհավիրքների:
Լեոն շատ իրավամբ նկատում ե, վոր պատերազմի ե հեղափո-
խության հետեանքով ստեղծվել ե նոր դրություն ե հնին վերա-
դարձ չկա այլևս.—

«Բայց հայ ժողովուրդը, ինչքան ազատվել ե խորտա-
կումից, պիտի նորից ապրի:

Նորից պետք ե սկսել ապրել, ե ապրել վոչ միայն
նորից, այլև հնով»:

Այդ նոր ուղին Լեոն բնորոշում ե այսպես.—

«Այսոր մենք տարվում ենք մի նոր աշխարհ, ուր մեզ
ցույց են տալիս մեզ պատշաճ տեղ—գործակից ե աշխատա-
կից կեղեքվող ժողովուրդների շարքում, միասին, ընդհանուր
ուժերով՝ ընդհանուր ազատության համար: Այսուհետեւ այս
ե միայն հարկավորը, միակ արդարն ու խելացին»:

Իր գիրքը Լեոն վերջացնում ե հետեյալ տողերով, վորոնք շատ
բնորոշ են մեր ինտելիգենցիայի մեջ առաջացած նոր տրամա-
դրության.—

«Մենք նորից կը հանդիպենք Յեվրոպային միջազգա-
յին լայն պոզոտայի վրա: Բայց այդ արդեն մակարույժնե-
րի Յեվրոպան չի լինի, այլ աշխատանքի Յեվրոպան: Իրենց
դահերից սանդարամեա ուղարկված կը լինեն Բրիտանների,
Քլերգոնների նման արշան սովորաբաները, ե աշխատանքը
ամեն տեղ կունենա հաղթանակող մի զեմք, մի ձայն, մի
հոգի»:

Ինձ քիչ կյանք ե մնացել: Բայց քանի բերնումս լե-
զու կա՝ կուզեյի, վոր հայ ժողովուրդն ամուր ու անսաման
կանգնած լիներ այդ ճանապարհին աշխատավորների հետ,
ինքն ել աշխատավոր, աշխատանքի անպարտելի հերոս»:

Լեոյի այս հատորը մեզ թվում ե, թե ամենից մնայունը,
նշանավորն ու նշանակալիցն ե նրա բազմահատոր ու բազմապի-
սի աշխատութիւնների մեջ: Իսկապես վոր հեշտ գործ չե քառա-
սուն ե ավելի տարվա մի գրական-հասարակական առաջնակարգ
զեմքի համար, վորպիսին եր մինչ-հոկտեմբերյան անցյալում Լեոն,
իր կյանքի վերջին որերին, 60-ը անց հատկում իր մեջ հարկավոր
ույժն ու կարողութիւնը դնելու —

հախ՝ վերագնահատության յենթարկելու անցած կես դար-
վա ճանապարհը.

— յեկրոզ՝ գտնելու սեփական ուղին, իր ամբողջ կյանքի
ընթացքը սխալ.

— յեբուզ՝ հրապարակով ճանաչելու հակառակ գասակարգի,
թշնամի կուսակցության սկզբունքները ե գործելակերպը ուղիղ.

— չսբուզ՝ հրավիրել կառուցել նոր կյանք՝ նոր սկզբունք-
ներով:

Լեոյի այս հատորը մի վերահական ապացույց ե, վոր հայ
մինչ-հոկտեմբերյան ինտելիգենցիայի՝ անգամ նրա ամենից վոս-
կրացած ու անհույս թվացող շերտը շարժվել ե, վորպես գարնան
արևի տակ ջերմացած գետի սառույցը: Նա զգացել ե իր սխալը,
զղջում ե իր սխալանքները, — թեև այստեղ խնդիրը այլևս զղջալ-
չզղջալու մասին չե ե վոչ ել կշտամբանքի հարց:

Մեզ հետաքրքրողը պատմական ճշմարտութիւնն ե ե նրա-
նից բղիող գտտերը:

Այս խոստովանութիւնը այնքան ավելի կարեւոր նշանակութիւն ունի, վոր նա արդեւ չի մի ժամկէտ կամ որով մեծամորֆոզայի, այլ հետեանք գեպերի ու գեմքերի ուսումնասիրութիւն վարժման, պատմական հազարամյա իրականութիւնները քրքրող և վրան գլուխը տալիս իրական-հասարակական խոշոր գեմքի մտորումների, անշուշտ տանջալից ու ցավոտ ինքնաքննադատութիւն:

Իր գրքի «Յերկու խոսք»-ում Լեոն Նկատում է, թէ նա շատ ապրեց, ավելի քան հույս ուներ: Մենք համաձայն ենք պատմաբան-հեղինակի հետ, թէ «ճակատագիրը» յերբեմն ավելի նպատակահարմարութեամբ և անսրբինում մարդկային կյանքը, վորպէսզէն առիթ տա իրար հաջորդող սերունդներին իրար հասկանալ և հասկանալ պատմութեան դասերը: Լեոն ասում է. —

«Յեթն մասն ինձ մոռացել է, այդ պատահականութեան յետ ամենից ատաճ այն եմ պարտական, վոր սեանում եմ աշտորվա որը, յերբ ամեն ինչ պարզված է փրջնականապէս և անդառնալիորեն: Իսկ այս բոլորովին մի անխորհուրդ առաջնութեան չէ, վոր ավել է ինձ ճակատագիրը: Ներկայումս կատարվում է սերունդների փոփոխութեան: Մենք հեռացել ենք, մեջտեղ կանգնել են նորերը: Մեզ հնազանդներն մնում է մի պարտք ճանաչել, — հաշիվ տալ նոր սերունդին ու այնպէս հեռանալ ապարեզից:»

«Անցյալից գիրքը իսկապէս մինչ-հոկտեմբերյան պատմութեան գերկն անցած հայ զգալի ինտելիգենցիայի հաշիվները և մեր աննման հոկտեմբերի նոր սերունդին, վորը թերթի-տով Լեոնի խոստովանալիքը՝ կը զգա ու կը գիտակցի աշտորվա մեր նոր իրականութեան կերտողների — կոմկուսի և խորհրդային իշխանութեան մեծութեանը և վեհութեանը:

Զե վոր այն ամենը, ինչ 1925 թվին խոստովանվում է «Անցյալից» գրքում, — այդ բոլորը 25—30 տարի ատաճ ասել ու կրկնել, անձնիկ ու նախազգուշացրել են մեր առաջին մամուլ-սխառները և առաջին բաժնիկները — Ստեփան Շահումյանը և Բողդան Գնունյանը, Սուրեն Սպանդարյանը և Արշակ Զոհրաբյանը:

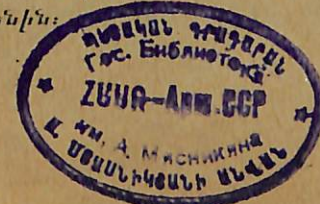
Ե. ՍՈՒՐԵՆԻ

ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹՅԱՄԲ, ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՄԲ,
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՄԲ, ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՄԲ

ԼՈՒՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ

ՀԱՅԵՐԵՆ

1. Կոմունիստական Ինտերնացիոնալի Մանիֆեստը:
2. » » Պլատֆորման:
3. Կոմունիստական Կուսակցութեան ծրագիրը:
4. Բոլշևիկներն — Կոմունիստները ծրագրերը:
5. Լեոնին — Բուրժուական և պրոլետարական դեմոկրատիան:
6. » Միջին գյուղացեւութեան մասին:
7. » Նոր տիպի պետութեան:
8. » Զախութեան յերեխայական հիմնադրութեանը:
9. » Խորհրդային իշխանութեանը և բանվորուն:
10. Ի. Ստեփանով — Ժամ Պոլ Մարա:
11. Մ. Գորկին — Ժողովրդին և ինտելիգենցիային:
12. Լուսնաչառակ — Հեղափոխութեանը և դատարանը:
13. Կովկասի աշխատավոր ժողովրդներին:
14. Կրուպսկայա — Ժողովրդ, լուսավորութ. և դեմոկրատիան:
15. Կարլ Մարքսի հիշատակին (ժողովածու):
16. Ե. Սուրեն — Բանվորի գիրքը:
17. Պ. Լաֆարգ — Դեպի սոցիալիզմի թագավորութեանը:
18. Ֆ. Ենգելս — Կոմունիզմի սկզբունքները:
19. Պրոլետարական պոեզիա (ժողովածու):
20. Ստալին — Խորհ. իշխանութեան ազգ. քաղաքականութեանը:
21. Յերբորդ Ինտերնացիոնալի կանոնադրութեանը:
22. Կոմունիստական Կուսակցութեան ծրագիրը:
23. Բոլշևիկներն և Պրեբրաժ. — Կոմուն. աշխուրհներ:
24. Կոմունիստական Ինտերնացիոնալը:
25. Գյուղատնտեսական կոմունիստներ:
26. Գյուղում աշխատելու հրահանգներ:
27. Նեվսկի — Ուլիանով-Լենին:

28. Պրոֆմիտիությունների 4-րդ Համառուսական Համագումարը:
29. Կալանտայ—Ընտանիքը և Կոմունիստ. պետությունը:
30. Բլոնինա—Բանվորությանը Խոտերնացիոնալի մեջ:
31. Կերժենցև—Մայիսի 1-ը և համաշխ. հեղափոխությունը:
32. Լուվա գյուղ. 1919 թ. պատգամ. խորհրդի արձանագրութ.
33. » » 1920 թ. » » »
34. Զինովի—Յերիտ. Խոտերնացիոնալը և նրա անկիւնները:
35. Մարտունի—Յերրորդ Կոմունիստական Խոտերնացիոնալը:
36. Հակոբյան Հ.—Կարմիր ալիք:
37. Հայկունի Գ.—Արծվի խնջույքը:
38. Ե. Սուրեն—Կարմիր Հաղպատ:
39. » » Գրական-քննադատական հոգվածներ:
40. » » Ժան Ժորես:
41. » » Զղջացող հայ ինտելիգենցիան:
42. » » Գրական փրոնտում:
43. «Լուվա Գյուղաց. Զայն» (№№ 1, 2, 3, 4, 5):
44. «Կարմիր Աստղ» (մենշ. որոք):
45. «Յերինա» լեհիզարաթաթերթ (№№ 1, 2, 3):
46. «Հայարաուն» (Բագվի Հայարաուն հանդես № 1):
47. «Վիշկա» (Բագվի պրոլետարիոնների որդան № 1):
48. «Բանվոր» (ամսագիր № 1 և 2):
49. «Կովկասյան Կոմունա»:
50. «Կարմիր Աստղ» (Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո)
51. «Կարմիր Ռանչպար»:
52. «Կարմիր Որեր»:
53. «Արևմտահայ Զայն»:
54. «Արևմտահայ բանվոր ու գյուղացի»:
55. «Մարտակոչ»:
56. «Կոմունիստ» (Բագվի):
57. Լենինի նկարը:
58. Կոմարպեր—խմբագիր (բացիկ):
59. Աղյուսակ հրատարակությունների (բացիկ):

ՌԻՍԵՐՔՆԵՆ

60. Կոմունիստական Խոտերնացիոնալի Մանիֆեստը:

ՎԻՍՅՈՒՆՆԵՆ

61. Մանիֆեստ Կոմունիստիկ ինտերնացիոնալի.
62. Յուլիուս Կարլ
63. Կապիտալիստ. պետ. մեծագույն խառն.
64. Լենին—Երկրային և Բոլշևիկ. ղեկավար. ղեկավար. ղեկավար.
65. » Միջին Մեծագույն.
66. » Բոլշևիկ. ղեկավար. ղեկավար.

ՌԻՍԵՐՔՆԵՆ

67. Մանիֆեստ Կոմունիստիկ ինտերնացիոնալի.
68. Մանիֆեստ Կոմունիստիկ ինտերնացիոնալի.
69. Լենին—Օրինակ քրեական.
70. » Բուրժուական և պրոլետարական դեմոկրատիա.
71. » Միջին Մեծագույն.
72. Բուխարին—Սոցիալական կոմունիստ.
73. Ստեպանով—Օրինակ քրեական.
74. Լուսինյան—Ռեվոլյուցիոն և իր.
75. Ստեպանով—Օրինակ քրեական.
76. Գորկի Մ.—Նարոդ և ինտելլիգենցիա.
77. Օսինսկի Մ.—Օրինակ քրեական.
78. » Միջին Մեծագույն.
79. Ստուչկա Մ.—Նոր իր.
80. Կոմունիստական Խոտերնացիոնալի.
81. Դ. Կուզնեցով—Սոցիալական կոմունիստ.
82. Գ. Մ.—Տարիքական կոմունիստ.
83. Սոցիալական կոմունիստ.
84. Սոցիալական կոմունիստ.
85. «Սոցիալական կոմունիստ» (№№ 1, 2, 3).
86. «Սոցիալական կոմունիստ» (№№ 1, 2).
87. «Սոցիալական կոմունիստ» (№ 1).
88. «Սոցիալական կոմունիստ» (№ 1).
89. «Սոցիալական կոմունիստ» (№ 1).

ՀՀ Ազգային գրադարան

№ 2412

ԳԻՆԸ 50 ԿՈՂ.

